Historical Society of Israel / החברה ההיסטורית הישראלית

The Ibn Al-Amshāṭī Family — Maimonides' In-Laws / משפחת אבן אלאמשאטי, בית מחותני הרמב"ם

Author(s): מרדכי עקיבא פרידמן and Mordechai A. Friedman

Source:
Zion / ציון
Vol. / 2004), pp. 271-297 חוברת)תשס"ד
Published by: Historical Society of Israel / החברה ההיסטורית הישראלית
Stable URL: http://www.jstor.org/stable/23565092
Accessed: 17-10-2015 20:00 UTC

Your use of the JSTOR archive indicates your acceptance of the Terms & Conditions of Use, available at http://www.jstor.org/page/info/about/policies/terms.jsp

JSTOR is a not-for-profit service that helps scholars, researchers, and students discover, use, and build upon a wide range of content in a trusted digital archive. We use information technology and tools to increase productivity and facilitate new forms of scholarship. For more information about JSTOR, please contact support@jstor.org.

Historical Society of Israel / החברה ההיסטורית הישראלית is collaborating with JSTOR to digitize, preserve and extend access to
Zion / ציון.

http://www.jstor.org

This content downloaded from 132.66.11.212 on Sat, 17 Oct 2015 20:00:16 UTC
All use subject to JSTOR Terms and Conditions

משפחת אבן אלאַמְשַׁאטִי, בית מחותני הרמב״ם

מאת מרדכי עקיבא פרידמן

א. פתיחה: איגרת הרמב״ם

באיגרתו לתלמידו ר׳ יוסף בר׳ יהודה היושב בחלב שבסוריה, מראש חודש מרחשוון א׳תק״ג לשטרות (שנת 1191 לסה״נ), כתב הרמב״ם: ׳ואדא וצל אבן אלמשאט מן אלהנד ואצחאבנא[1] חאסבתה עלי מא ד׳כרת׳, היינו: וכאשר יגיע אבן אלמשאט מהודו (עם חבריו [היהודים]), אעשה עמו חשבון, כפי שהזכרת.[2] מכאן אנו למדים שגם לאחר שטבע אחיו ר׳ דוד באוקיינוס ההודי, המשיך הרמב״ם להשקיע בפרקמטיה הנרמזת בסיועם של סוחרי הודו אחרים, ולפחות בעזרתו של אבן אלמשאט, שהיה ידוע גם למקבל האיגרת. אף על פי שניתן לומר ש׳אבן

* המחקר שלהלן הוא פועל יוצא מעבודתי ב׳ספר הודו׳ (ראו להלן, הערה 25), חלק א. בכתיבתו נעזרתי ברשימות ל׳ספר הודו׳ שהניח מו״ר פרופסור ש״ד גויטיין ז״ל בעיזבונו וב׳מעבדת הגניזה׳ שלו. מחקר זה (מס׳ 815/02–1) נתמך על ידי הקרן הלאומית למדע, ואף נתמך על ידי הקתדרה לתרבות היהודים בארצות האסלאם על־שם יוסף וסיל מייזר באוניברסיטת תל־אביב. תודתי למנהלים ולעובדים של הספריות שהשתמשתי בכתבי היד שברשותן ולאמיר אשור ולנורית רייך על סיועם ועל הערותיהם המועילות. להלן הסימנים המשמשים בהעתקת הטקסטים: [ ] = חסר במקור; < > = כתוב בין השיטין; << >> = מחוק; נקודה מתחת לאות מסמנת שלא נשתמרה בשלֵמות או שקריאתה מסופקת. להלן רשימת קיצורים לאוספי כתבי היד: BL = British Library; CAJS = University of Pennsylvania, Center for Advanced Judaic Studies, Cairo Genizah Collection, Halper (formerly Dropsie); CUL = Cambridge University Library; ENA = E.N. Adler Collection, Jewish Theological Seminary of America; JRL = John Rylands Library, Manchester; TS = Taylor-Schechter Collection, CUL. יש הפניות של כתבי יד מן הגניזה (ג52 וכדומה) שהן ל׳ספר הודו׳. ראו להלן, הערה 25.

1 כדברי המהדירים (ראו בהערה הבאה), ייתכן שמילה זו הועתקה בטעות מן השורה שלאחריה באיגרת ונשתרבבה אף לכאן.

2 ראו: אגרות הרמב״ם, מהדורת ד״צ בנעט, ירושלים תש״ו, עמ׳ 70; איגרות הרמב״ם, מהדורת י׳ שילת, א–ב, ירושלים תשמ״ח, עמ׳ רצט. התרגום הוא על פי גויטיין: S.D. Goitein, ‘Moses Maimonides, Man of Action: A Revision of the Master’s Biography in Light of the Geniza Documents’, *Hommage à Georges Vajda*, eds. C. Nahon & C. Touati, Louvain 1980, p. 163, ולדבריו שם, בנעט הסכים לתרגום זה. הרמב״ם ציין את תאריך האיגרת ׳פי אול שהר׳ מרחשוון, שפירושו, לדעתי, ׳ראש חודש׳ (אפשרות שכבר ציין בנעט, שם, עמ׳ 71, אלא שהוא העדיף: ׳בתחילת חודש׳). ראו, למשל, סדר הגדה כמנהג תימן, מהדורת ז״ח גרינבערג, לונדון תרנ״ו, עמ׳ 23: ״יכול מראש החדש, הל ימכן דאלך מן אוול אלשהר׳.

[ציון – רבעון לחקר תולדות ישראל, שנה סט (תשס״ד)]

This content downloaded from 132.66.11.212 on Sat, 17 Oct 2015 20:00:16 UTC
All use subject to JSTOR Terms and Conditions

אלמשאט׳ (בן סורק הפשתן)[3] לחוד ו׳אבן אלאמשאטי׳ (בן עושה המסרקות או מוכרם)[4] לחוד, סביר לומר, כפי שכבר הניחו החוקרים, שנוסע־הודו זה מבניהָ של משפחת אבן אלאַמְשַאטִי היה.[5] כפי שנראה, שֵם המשפחה הופיע בצורות שונות, כגון ׳אלמשאטה׳.[6] משפחת אבן אלאמשאטי המפוארת נודעה גם בקשריה לסחר הודו וגם בקשריה לרמב״ם ולמשפחתו. לפני כמה שנים שיער מו״ר פרופסור ש״ד גויטיין ז״ל, שר׳ חננאל בן שמואל הנדיב, חמיו של הראב״ם, ר׳ אברהם בן הרמב״ם (על כך שהיה חמיו ראו להלן), מבני משפחה זו היה.[7]

כמה וכמה עדויות על משפחת אבן אלאמשאטי רבת ההשפעה במצרים הגיעו אלינו מן המאות הי״ב–הי״ג (וגם לאחריהן). בני המשפחה היו יצרנים (עושי מסרקות או מוכריהם ובעלי בית מלאכה לסוכר), ׳עַטָּארין׳ (בַּשָּמים־רוקחים), סוחרים, נדבנים, חכמים, דיינים וחסידים.[8] המקורות מגוונים ביותר, וכוללים כתבי גניזה, לרבות מסמכים וחיבורים ספרותיים, כתובות בתי כנסת ומקורות ספרותיים שונים, ובהם, ככל הנראה, דברי היסטוריונים ערבים ואיגרת הרמב״ם הנזכרת. טרם נכתבה סקירה על המשפחה לדורותיה, וזהו ניסיון ראשון למלא את החסרון. כפי הנראה, שם המשפחה אבן אלאמשאטי לא היה נדיר,[9] וייתכן שכמה מן האישים הנזכרים בשם זה בני משפחה אחרת הם ולא זו שאנו עוסקים בה כאן.

3 כך מפרש גויטיין: S.D. Goitein, *A Mediterranean Society – The Jewish Communities of the Arab World as Portrayed in the Documents of the Cairo Geniza*, I–VI, Los Angeles–Berkeley–London 1967–1993; I, p. 418, n. 32, ׳משאט׳ באיגרת זו.

4 ראו: גויטיין, שם, א, עמ׳ 416, הערה 2; ג, עמ׳ 188; ד, עמ׳ 225.

5 ראו הערתו של א״ח פריימן אצל בנעט (לעיל, הערה 2), שם. גויטיין (לעיל, הערה 2), עמ׳ 163, שיער שצריך להיות באיגרת ׳אלמשאטי׳ (ולקר׳א: אלאַמְשַאטִי), ובעקבותיו כתבתי במקום אחר (מ״ע פרידמן, ׳ר׳ משה בן מימון בתעודות משפטיות מן הגניזה׳, שנתון המשפט העברי, יד–טו [תשמ״ח–תשמ״ט], עמ׳ 183): ׳בוודאי יש לקרוא אבן אלאמשאטי׳. להלן נראה שהכתיב ׳אלמשאטי׳ מופיע בכתבי יד במקומות אחרים בקשר לבני משפחת אבן אלאמשאטי. למָשָט, מסרק, שתי צורות ריבוי: אַמְשַאט ומַשַאט, ומתברר אפוא שיש ׳שקראו למשפחה אלמַשַאטי. ׳ואולם יש לנקוט משנה זהירות בכל מקור שלא נוכל לבדוק את כתב היד המקורי שלו, כמו באיגרת הרמב״ם. סימן לכך בכ״י TS 13 J 4.2. באתר האינטרנט של פרויקט הגניזה של אוניברסיטת פרינסטון, מובא בשורה 4 של המסמך, מתוך עותק שהועתק מעיזבונו של גויטיין: ׳מר׳ ורב׳ יצחק בר מר׳ ור׳ יהודה הזקן ידיע באבן אלמשאט זק״ל׳, אבל בצילום כתב היד רואים שכתוב ׳אלמשאש׳, וכן הוא אמנם אצל גויטיין (לעיל, הערה 3), א, עמ׳ 428, הערה 66, בציון לתעודה זו (ושם מפרש: מַשַאש = עושה גבינת מָשׁ).

6 לפיכך אולי אין הכרח בתיקון הנזכר. על צורות שונות של השם, ראו: א׳ שטראוס (אשתור), תולדות היהודים במצרים ובסוריה תחת שלטון הממלוכים, א–ג, ירושלים תש״ד–תש״ל; א, עמ׳ 183, הערה 6.

7 ראו: ש״ד גויטיין, ׳ר׳ חננאל הדיין הגדול ביר׳ שמואל הנדיב, מחותנו של הרמב״ם׳, תרביץ, נ (תשמ״א), עמ׳ 395.

8 תנועת החסידות הייתה קשורה לר׳ אברהם בן הרמב״ם ולחוגו.

9 על שכיחות שם המשפחה, ראו: גויטיין (לעיל, הערה 3), א, עמ׳ 416, הערה 2; ד, עמ׳ 225; אשתור (לעיל, הערה 6), ג, עמ׳ 162, ובציונים שם.

This content downloaded from 132.66.11.212 on Sat, 17 Oct 2015 20:00:16 UTC
All use subject to JSTOR Terms and Conditions

ב. רשימת יוחסין והאנשים הנזכרים בה

נפתח ברשימת יוחסין של המשפחה, שהוכנה מן הסתם לקריאה בשעת התפילה בבית הכנסת. היא רשומה בדף הכולל לפחות שבע רשימות שונות, הראשונה של משפחת ׳אלריס׳, היינו, כפי הנראה בהקשר זה, ראש היהודים, והכוונה בפירוש לרמב״ם. לרשימה ההיא, שפֹּרסמתי במקום אחר, ערך הן לגופה הן לחברותיה, כי ממנה אפשר לשער כי זמן הדף כולו הוא תחילת שנות השבעים של המאה הי״ב, בזמן שאחי הרמב״ם, ר׳ דוד, הנזכר שם, עוד היה בחיים, וכנראה בשעה שהרמב״ם שימש ראש היהודים (ידוע שהוא שימש בתפקיד זה בשנים 1171–1172).[10] הרשימה האחרונה היא של משפחת אבן אלאמשאטי, ועד כמה שידוע לי היא מתפרסמת בשלמותה לראשונה כאן. להלן נציין עדות לכך שסעדיה בן אברהם, שלפי הרשימה הזאת כבר נפטר, עוד היה בחיים בחודש אלול שנת 1172, ואם כן ניתן אולי לצמצם את זמן הרשימה לתקופה הסמוכה לסוף שנת 1172.

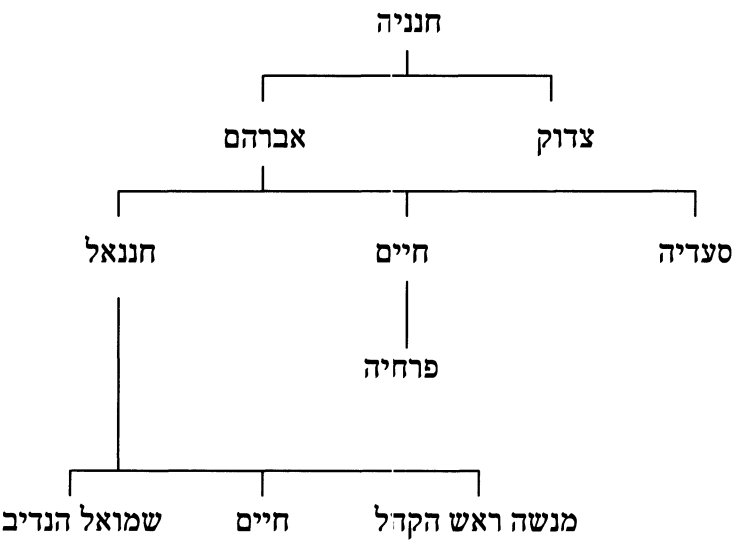
CUL Or. 1080 J 149 ע״ב[11]

1 בית אלמשאטה[12]
2 חנניה וח[13] צדוק וח אברהם
3 וג[14] חמ [ס]עדיה הנחטף וחיים
4 וחמ פרחיה וחננאל וג
5 חמ מנשה ראש הקה[ל]
6 ואחיו חיים ואחיו
7 שמואל הנדיב

יש ברשימה זו כדי לסייע לנו בהבנת כמה ידיעות הנוגעות לבני המשפחה. לשם ההבהרה אשרטט את אילן היוחסין העולה מן הרשימה:

10 ראו: מ״ע פרידמן, ׳שני כתבים מימוניים – מכתב מאת הרמב״ם אל ר׳ שמואל החכם ואיגרת ברכה אל הרמב״ם לרגל נישואיו׳, מאה שערים – עיונים בעולמם הרוחני של ישראל בימי הביניים לזכר יצחק טברסקי, בעריכת ע׳ פליישר ואחרים, ירושלים תשס״א, עמ׳ 207, הערה 76. לשנים שבהן שימש הרמב״ם ראש היהודים בראשונה, ראו: מ״ע פרידמן, הרמב״ם המשיח בתימן והשמד, ירושלים תשס״ב, עמ׳ 13, הערה 13, והספרות שצוינה שם.
11 שורות 9–15 במקור. פֹּרסום חלקי אצל פרידמן, כתבים מימוניים (לעיל, הערה 10), בהערה הנזכרת.
12 לאות ה״א צורה לא רגילה ואצל פרידמן, שם, הועתק: ׳אלמשאטי׳. על פי הקריאה שבפנים יש לקרוא, כפי הנראה: ׳אלמַשַׁאטַה׳, היינו סורקת הפשתן. ושמא יש לתרגם: ׳האישה הסורקת את שער הכלה׳ (= ׳אלמַאשׁטַה׳, ראו: גויטיין [לעיל, הערה 3], א, עמ׳ 127, 430, הערה 5; ה, עמ׳ 315, 316, 593, הערה 26).
13 ׳ח׳, ׳חמ׳, היינו חמוד(י)ו, כלומר בנ(י)ו.
14 = ושלושת, וכן להלן.

This content downloaded from 132.66.11.212 on Sat, 17 Oct 2015 20:00:16 UTC
All use subject to JSTOR Terms and Conditions

איני מכיר ידיעות כלשהן על חנניה, זקן המשפחה, או על בנו צדוק.[15] עד כמה שידוע לי, הראשון מבני המשפחה המופיע במקורותינו הוא 'מרו"ר אברהם היקר בר מרו"ר חנאל הזקן נ"ע הידוע[16] אלאמשאטי'.[17] כך, 'חנאל', ולא 'חנניה', כפי שכתוב בבירור ברשימה. אפשר אמנם שחנאל וחנניה אחד הם, ואותו אדם נקרא כך בפי פלוני וכך בפי אלמוני, אבל מסתבר יותר, לדעתי, שכותב הרשימה לא דייק בפרט זה.[18] אברהם בן חנאל היה פעיל במצרים כבר בשנת 1120, ובחודש מרחשוון של שנה זו מסר עדות על חוב.[19] אברהם זה

15 על פי לשון הרשימה גרדא אפשר היה לומר שצדוק לא היה אחיו של אברהם אלא אביו. פירשתי שהכוונה לאחיו בגלל הידיעות על אברהם בן חנאל (!). לפי אשתור (לעיל, הערה 6), ג, עמ' 23, מופיע השם צדוק במשפחה חמישה דורות אחרי צדוק בן חנאל (חנניה).

16 מדברי אדלר, E.N. Adler, *Jews in Many Lands*, Philadelphia 1905, p. 30 (בקשר לכתובת בית הכנסת שתידון להלן, סעיף ד), שהבין תיבה זו במשמעות 'המפורסם', למדתי שמשמעותה כפשוטה, היינו שכינויו כך וכך, אינה ידועה לכול.

17 כך בכ"י TS NS J 185 c; ראו להלן (מרו"ר = מר[נו] ור[בנו]; נ"ע = נוח[ו] עדן).

18 בזמנו לא יכול היה שטיינשניידר (M. Steinschneider, *Die arabische Literatur der Juden*, Frankfurt 1902, p. 227) לדעת מי היה שמואל, אביו של החכם ר' חנאל בן שמואל, ושיער שהיה זה שמואל הנגיד בן חנניה. פשיטא שאין להשערה זו על מה לסמוך (וראו כבר: רבינו חנאל בן שמואל, פירוש על הרי"ף מסכת קידושין, מזדורת י' סונא, ירושלים תשל"ה, עמ' 5, הערה 5), וכיום יודעים אנו שהוא שמואל הנדיב ממשפחת אלאמשאטי, וראו עוד להלן. ואולם הדמיון בין השמות חנאל–חנניה, שהוליד את ההשערה הזו היא, מזכיר את החילוף שלפנינו.

19 כ"י TS NS J 185 c + d. אלה הם קטעי תעודה אחת ומתחברים יחד זה אחר זה (לדעתי חסרות רק כמה אותיות במקום החיבור); שמו של אברהם כתוב בקטע הראשון (c) והתאריך בשני (d). הקטעים צוינו (ללא התאריך) אצל גויטיין (לעיל, הערה 3), ג, עמ' 188, 466, הערה 136 (שם במקום c + d: 8, 12).

This content downloaded from 132.66.11.212 on Sat, 17 Oct 2015 20:00:16 UTC
All use subject to JSTOR Terms and Conditions

היה כנראה מייסדה של המשפחה במצרים, כדברי גויטיין.[20] מסתבר שהוא־הוא ׳אלשיך אבו אסחק בן [... אלא]מְשאטי׳ (אבו אִסְחַק = אברהם), ששמו רשום למקוטעין על גבי עותק של חיבור (של רב נתן הבבלי) שהעתיק נתן בירׄ שמואל החבר (תעודות מִידוֹ מן השנים 1128–1153). יש להניח שהוא היה הבעלים של העותק, ואם כן משתמע שהייתה בו גם מידת למדנות.[21] ייתכן שזכרו בא אף בתעודות אחרות, כגון זו מִפְּסטאט מסוף המאה הי״א או מתחילת המאה הי״ב, העוסקת בהסכם שעשה אברהם בר חננאל עם אשתו, שהיה מכה אותה.[22] ואולם כמו ביחס לבני משפחה אחרים, יש לנקוט משנה זהירות בנוגע לאדם שאינו נקרא בפירוש אלאמשאטי, וייתכן ששני אברהם בן חננאל היו בשוק באותו זמן.[23]

אין ראיה שלאברהם בן חננאל אלאמשאטי היה קשר כלשהו עם סחר הודו או עם סוחרי הודו.[24] צאצאיו של אברהם נקראים אבן אלאמשאטי וגם אלאמשאטי ללא ׳אבן׳. לא ברור

20 גויטיין (לעיל, הערה 7), עמ׳ 395.

21 כ״י TS Misc. 35.48, יצא לאור אצל מ׳ בן־ששון, ׳המבנה, המגמות והתוכן של חיבור רב נתן הבבלי׳, תרבות וחברה בתולדות ישראל בימי־הביניים – קובץ מאמרים לזכרו של חיים הלל בן־ששון, בעריכת ר׳ בונפיל, מ׳ בן־ששון וי׳ הקר, ירושלים תשמ״ט, עמ׳ 181, וראו שם, עמ׳ 167, הערה 66. הלשון שהעתקתי שונה שינוי קל מן המצוי אצל בן־ששון. השורה המסתיימת ב׳בן׳ נכתבה תחילה וההמשך מעליה, מחוסר מקום. לפני ׳אלשיך׳ כתוב ׳[...]הא׳ (האל״ף תוקנה), ויש להשלים ׳מלכהא׳, רכש אותה, או כיוצא בזה.

22 כ״י TS 12.129 (בשנים 1097–1107); הזיהוי הוצע בידי גויטיין (לעיל, הערה 3), ג, עמ׳ 188, והצעתו צוינה בפִּרסום התעודה, אצל מ״ע פרידמן, ריבוי נשים בישראל – מקורות חדשים מגניזת קהיר, ירושלים–תל־אביב תשמ״ו, עמ׳ 59.

23 ותנו דעתכם, שכמה שנים לפני כן אנו מוצאים גם את אברהם בן חננאל נ״ע אלמערוף בעואץ׳ (=הידוע עואץ׳): כ״י TS 12.792 (יצא לאור אצל מ׳ גיל, במלכות ישמעאל בתקופת הגאונים, א–ד, תל־אביב–ירושלים תשנ״ז; ב, מס׳ 263, עמ׳ 786–789); TS 10 J 15.14 (גיל, שם, מס׳ 264, עמ׳ 789–792). גויטיין (לעיל, הערה 3), ג, עמ׳ 188, שיער שאברהם בן חננאל אלאמשאטי היה אחיו של יהושע בר חננאל בר אברהם, הידוע מכתובת בית כנסת שתידון להלן. כבר הערתי (פרידמן [לעיל, הערה 22], עמ׳ 59, הערה 55) שזוהי כנראה טעות דפוס, בגלל הפער הגדול בין הזמנים. עכשיו אנו למדים שחננאל בר אברהם הנזכר בכתובת היה בנו של אברהם בן חננאל זה. להלן נעמוד על כך שאותו יהושע, כפי הנראה, לא היה ולא נברא. ראו: פרידמן (לעיל, הערה 5), עמ׳ 182–183 (ראו שם עוד על משפחת אבן אלאמשאטי), שם הצעתי שאברהם התלמיד בן חננאל, איש אלכסנדריה, הנזכר בכ״י TS NS J 455, משנת 1189, הוא אברהם בר חננאל החתום על שאלה לרמב״ם, וממשפחת אבן אלאמשאטי הוא. ושם שיערתי עוד שהוא היה אחיו של שמואל בן חננאל, אך אין המקורות המתפרסמים כאן מאששים השערה זו ואני חוזר בי ממנה.

24 לפי גויטיין (לעיל, הערה 7), עמ׳ 395, מתקבל על הדעת שמשפחה זו גלתה מארץ תוניסיה בשעה שהנורמַנים תפסו חלקים מן המדינה (בשנים 1146–1148), ואברהם בן חננאל אלאמשאטי עמד בקשרים הדוקים עם פליטי אלמהדייה שישבו בסיציליה (הכוונה לבני משפחת יְגוּ). מן הדברים המובאים לעיל (על פי מחקריו של גויטיין) ברור שהמשפחה הייתה במצרים זמן רב לפני הכיבוש הנורמַני, וגם אין זכר בתעודות האחרות, שגויטיין רומז להן, שאברהם הלז עמד בקשר עם פליטי תוניסיה. הדברים הללו באים בתוספת למאמר, שנכתבה בשעת הגהה, ׳רבנו חננאל נצר למשפחת אלאמשאטי המהוללה׳, ומתברר שגויטיין כתב אותם ועוד דברים שם מן הזיכרון ללא בדיקה. גויטיין, שם, עמ׳ 388, שיער שמוצא משפחת ר׳ חננאל בן שמואל הנדיב היה ספרדי, כי כתבו של חננאל ׳כמעט ספרדי׳. פנטון שיער אותה השערה. ראו: P.B. Fenton, ‘A Judeo-Arabic Commentary on the Haftārōt

This content downloaded from 132.66.11.212 on Sat, 17 Oct 2015 20:00:16 UTC
All use subject to JSTOR Terms and Conditions

אפוא אם אברהם היה בעל המקצוע שעליו מורה השם, וממנו בא שם המשפחה, אם כבר נקראו כך אבותיו. כפי שנראה עוד להלן, נודעו כמה מבני משפחת אבן אלאמשאטי כחסידים. במכתבים אל בנו סעדיה נקרא אברהם המנוח 'החסיד בעודו (=בחייו)'.[25] אמנם אין זה אלא רמז לחסידות של צאצאיו, ולא ראיה שאף הוא היה שייך לתנועה ההיא, כי במאות הי"א והי"ב לא היה נדיר לקרוא על המת 'החסיד נ'עודו'.[26] כאמור, ייתכן שהוא־הוא אברהם בר חננאל שהיכה את אשתו, וגם אילו ידענו שכך היה, לא הייתה זו ראיה לסתור את חסידותו, כי במושגים של התקופה ההיא לא תמיד ראו את הסתירה בין הדברים, וקראו חסיד גם לחסיד שוטה.

לא ברור אם כותב הרשימה דלעיל רשם אז בני אברהם לפי סדר הולדתם. ייתכן, למשל, שכתב את שמו של חננאל בסוף כי היה לו עניין מיוחד בבניו, ואפשר שהרשימה נכתבה לכבודם או לכבוד אחד מהם. ואמנם, בעצם והעובדה שחננאל זה נקרא על שם סבו חננאל ('חנניה' כאן) נרמז שהוא היה גדול האחים, כי רגיל אדם לקרוא לבנו בכורו על שם אביו.[27] (באותה מידה אין לדעת מי מן האחים צדוק ואברהם היה הגדול, כי כותב הרשימה היה מעוניין בבניו של השני.) כאן נידרש לבני המשפחה לפי סדר הופעת שמותיהם ברשימה.

סעדיה בן אברהם הוא אותו אבן אלאמשאטי שרבו העדויות על קשריו עם סוחרי הודו ובמיוחד עם משפחת בן יְגוּ. הוא נזכר בעשרה מסמכים בפרק ג של 'ספר הודו'.[28] שמו המלא, לרבות שם הלוואי, היה: 'אבו אלפַכְר אלעַטַּאר דידיע (= הבַּשָּׁם, הידוע) בן אלאמשאטי

by Ḥanan'ēl ben Šĕmū'ēl (?), Abraham Maimonides' Father-in-Law', *Maimonidean Studies*, I (1990), p. 28. אמנם ייתכן שמיצא המשפחה היה ספרדי, אך לא נראה לי שאפשר לקבוע את הדבר על פי סגנון הכתב של ר' חננאל, שהיה לפחות בן הדור הרביעי של המשפחה במצרים, וייתכן שהיה לו מורה ספרדי ותו לא. גם לחיים בנו של ר' חננאל היה כתב ספרדי; ראו: פרידמן (לעיל, הערה 22), עמ' 96.

25 כ"י ENA 4020.1 (ש"ד גויטיין ומ"ע פרידמן, מסמכים מן הגניזה על סחר היהודים בהודו [עתיד לראות אור], פרק ג, תעודה מס' 52; להלן יצוין: ג52 וכדומה), ע"ב, בכתובת; TS 8 J 20.25 (ג53), שם.

26 ראו: גויטיין (לעיל, הערה 7), עמ' 385; הנ"ל (לעיל, הערה 3), ה, עמ' 183.

27 ראו: גויטיין (לעיל, הערה 3), ג, עמ' 6–7, 42' (ושם, הערה 25, הוא משער שאולי בכ"י CAJS 332 [Dropsie], שורה 15 [פרסום אחרון אצל גיל (לעיל, הערה 23), ב, מס' 5, עמ' 17–19], התכוון רב סעדיה גאון בתיבה 'זקנכם' לא לסב אלא לאב; ואולם אין לתלות זאת, כהשערתו, בשימוש הערבי ב'שיך', אלא ב'זקן' העברי, שאף לו משמעות אב, כפי שכבר פירש את המילה 'זקן' ש' ליברמן, מחקרים בתורת ארץ־ישראל, בעריכת ד' רוזנטל, ירושלים תשנ"א, עמ' 198 [ועיינו: ש' אברמסון בתוך: תשובות הרמב"ם, מהדורת י' בלאו, ירושלים תשי"ח–תשמ"ו, ג, עמ' 158; מ"ב לרנר, 'לחקר הכינויים והתארים – א. אבא', תעודה, ד (תשמ"ו), עמ' 103–104]).

28 כ"י CAJS [Dropsie] 472 (ג42); TS 8 J 36.3 (ג45); TS 13 J 20.7 (ג46); TS 10 J 14.16 (ג47); TS 13 J 18.13 (ג47א); Bodl. MS. Heb. b. 11 (Cat. 2874), fol. 15 (ג48); TS 16.288 (ג49); ENA 4020.1 (ג52); TS 8 J 20.25 (ג53); ULC 1080 J 38 (ג55) (בתוספת הנזכרת אצל גויטיין [לעיל, הערה 7], עמ' 395, צוינו חמש תעודות). תעודות נוספות העוסקות בקשרים עם אותם אישים נזכרות להלן.

This content downloaded from 132.66.11.212 on Sat, 17 Oct 2015 20:00:16 UTC
All use subject to JSTOR Terms and Conditions

מרו״ר סעדיה הזקן היקר בן מרו״ר אברהם הזקן היקר נ״ע.[29] לרוב הוא נזכר בשם הלוואי הערבי שלו, אבו אלפַּכְּר, ללא שמו סעדיה. לאור המקורות הנזכרים, שבהם נכתבו שמו ושם־הלוואי שלו יחד (ובהם תעודה שפרסם יעקב מאן כבר בשנת 1922), אין ספק ש׳אבו אלפַּכְּר אבן אלאמשאטי׳ סתם, וסביר מאוד להניח שגם ׳אבו אלפַּכְּר אלעַטַּאר׳ סתם,[30] הוא־הוא סעדיה בן אברהם. ההשערות האחרות שנזכרו בדבר זהותו של ׳אבו אלפַּכְּר אבן אלאמשאטי׳, לומר שאולי הוא חננאל בן אברהם אבן אלאמשאטי (אחיו של סעדיה) או חיים בן חננאל (בן אחיו של סעדיה), ממילא בטלות ומבוטלות.[31]

כאשר בא הסוחר התוניסאי אברהם בן יִגּוּ למצרים בשנת 1152 לערך, לאחר שהותו הארוכה במזרח הרחוק, הוא הפקיד כספים וחפצים אצל אבו אלפַּכְּר סעדיה.[32] מניח אני שהקשרים ביניהם קדמו לכך, מכיוון שהבַּשָּׂמים היו רגילים לעסוק בסחורות שבאו מהודו. מסתבר שאבו אלפַּכְּר סעדיה היה מתומכיה הנדיבים של ישיבת ארץ ישראל, שישבה בימים ההם בפֻּסטאט שבמצרים, ומשום כך הוענק לו תואר כבוד ׳פאר הסוחרים׳.[33] התואר, שיש

29 כך בשטר קניין לשפחה שרכש, כ״י TS 8 J 8.4. ראו, למשל, כ״י TS 8 J 20.25 (ג53), ע״ב, בכתובת העברית והערבית; BL Or. 5542.34 (ציונו הקודם: f. 3), שיצא לאור ברובו אצל מאן, J. Mann, *The Jews in Egypt and in Palestine under the Fātimid Caliphs*, I–II, New York 1970[2]; II, p. 293, אלא שבטעות השמיט שם, שורה 3, ׳אל׳ שבתיבה ׳אלאמשאטי׳ וברכת המתים ׳נ״ע׳ לאחר שם האב אברהם. ראו על תעודה זו: גויטיין (לעיל, הערה 3), ב, עמ׳ 498, מס׳ 81; BL Or. 5542.23, מכתב אל ׳כגק מרנא ורבנא סעדיה הקרוי אלשיך אבי אלפכר הזקן הנכבד׳ (המסמך נזכר אצל מאן, שם, וראו עוד להלן; ׳כגק׳ [כך רגיל הכותב לכתוב, ללא נקודות עיליות] = ׳כג״ק׳ = כבוד גדולת קדושת). כ״י ENA NS 1.8 (L44) הוא מכתב קרוע ודהוי, כפי הנראה מאת פרחיה בן יוסף יִגּוּ, על פי צורת הכתב, אל ׳אבי אלפכר אבן אברהם יערף [= הידוע] בן אל[אמשאטי]׳, ובגוף המכתב פונה הכותב למקבל וקוראו: ׳כגק מרנ׳ ורבנ׳ סעדיה פאר הסוחרים׳. בכ״י TS 10 J 26.10, משנת 1146 (ראו: גויטיין [לעיל, הערה 3], ב, עמ׳ 582, הערה 14): ׳[אבו אלפכר] אלעטאר ולד אלשיך אבו אסחאק מֹר אברהם הזקן דידיע [...]׳ (׳מ״ר׳ = מרנו רבנו, מרנא רבנא). השם אבו אלפכר מופיע בהמשך התעודה, וייתכן שהשם סעדיה היה כתוב כאן גם כן.

30 ׳בהא אבן אלשיך אבו אלפכר אלעטאר׳ נזכר בזיכרון־עדות משנת 1214 (כ״י TS 13 J 3.24), אך ספק אם הוא בנו של סעדיה, וכפי שנציין להלן, מסתבר שבזמן פטירתו לא היו לסעדיה בנים.

31 גויטיין (לעיל, הערה 3] עמ׳ 395, בדברים, שנכתבו, כאמור, בוודאי מן הזיכרון) שיער שאולי הוא אבו אלפכר הוא חננאל. וראו: H. Nahoum, ‘Au sujet du Sépher du Temple de Mehalla-Kebir’, *L’Aurore*, September 28, 1933, pp. 1–2. לאחר שציין נחום לפרסומו של מאן, שבו מופיע השם המלא, אבו אלפכר סעדיה בן אברהם, שיער שהוא חיים בן חננאל, ואמר שייתכן שהיהודים השתמשו בשם אחד בינם לבין עצמם ובשם אחר במגעיהם עם ערבים (על המקורות הערביים ראו עוד להלן). השערתו מצוטטת גם אצל י״מ טולידאנו, ׳בתי הכנסיות העתיקים באלכסנדריה וסביבותיה׳, *HUCA* 12–13 (1937–1938), עמ׳ 713; ועל פיו גם אצל י׳ בן־זאב, ׳התעודות העבריות שבגנזי הקהילה היהודית בקהיר׳, ספונות, ט (תשכ״ה), עמ׳ רסז.

32 בכ״י CAJS [Dropsie] 472 (ג42) נזכר אלשיך אבו אלפַּכְּר לפחות חמש פעמים. אף על פי שאין נזכר שם ׳אלעטאר׳ או ׳אבן אלאמשאטי׳, אין ספק בזהותו לאור התעודות האחרות העוסקות במשפחת בן יִגּוּ. על המשפחה ההיא, ראו: ש״ד גויטיין ז״ל ומ״ע פרידמן, ׳אברהם בן יִגּוּ סוחר יהודי בהודו׳, תעודה, טו (תשנ״ט), עמ׳ 259–292.

33 כך בכ״י TS 8 J 20.25 (ג53), שורה 2, וע״ב, שורה 2, בכתובת (׳פאר הסוחרים הממולא בכל

This content downloaded from 132.66.11.212 on Sat, 17 Oct 2015 20:00:16 UTC
All use subject to JSTOR Terms and Conditions

בו גם משום לשון נופל על לשון (פַּכָּר משמעו פאר), בוודאי מעיד על מעמדו החזק של אבו אלפַּכָּר סעדיה במסחר הבינלאומי בין מזרח למערב. במכתב ששלח למַאזַר שבסיציליה, כפי הנראה בשנת 1154, יעץ אבו אלפַּכָּר סעדיה ליוסף בן פרחיה יִגּוּ, אחיו של אברהם, שלא ייסע למצרים.[34] במכתביו מסיציליה לבניו שכבר היגרו למצרים דרש יוסף בשלום אבו אלפַּכָּר סעדיה והזכירו בלשון הערצה: ׳סיידי וואגּ ראסי׳ (=אדוני ועטרת ראשי).[35] יוסף היה מלמד תינוקות, ואם אמנם עסק במסחר, היו אלה עסקים מועטים בלבד. יש מקום לתהות אם היו לו קשרי מסחר עם אבו אלפַּכָּר סעדיה או שהקשרים היו בזכות אחיו, אברהם בן יִגּוּ. בין כך ובין כך ברור שהיו אלה קשרי תומך, הוא אבו אלפַּכָּר סעדיה, ונתמך, הוא יוסף. עדות נוספת למגעיו המסחריים של אבו אלפַּכָּר סעדיה במערב מצויה במכתב אליו מאת זכריה בר חיים ׳מן אלמדינה׳, כלומר, פאֶלרמו. מכתב זה נכתב באלול ד׳תתקל״ב (1172), וזו העדות המאוחרת ביותר שראיתי על היות אבו אלפַּכָּר סעדיה בין החיים.[36]

אבו אלפַּכָּר סעדיה היה פטרונם של בני יוסף בן יִגּוּ, פרחיה, משה ושמואל, לאחר בואם למצרים. כפי הנראה, סמוך לבואו למצרים כתב משה מאלכסנדריה לאבו אלפַּכָּר סעדיה וביקש את עצתו בדבר לַבָּה, מצרך שרגילים היו לייבאו מהודו, שרצה למכור שם.[37] מכתבים אל פרחיה, בראשית שהותו במצרים, ולאחר מכן אל שמואל, נשלחו אל חנותו של אבו אלפַּכָּר סעדיה ב׳מרבעת אלעטארין׳ (=רובע הבַּשָּׂמים) שבפֻּסטאט.[38] הוא הִלווה כספים לשמואל[39] ותמך בפרחיה שנים רבות. פרחיה (אפשר להכיר שהוא הכותב על פי כתב ידו) הודה לאבו אלפַּכָּר סעדיה על הסיוע שהושיט לבנו של פרחיה, יוסף, כשם שסייע לפרחיה עצמו מקדמת דנא.[40]

מדות השבח׳); בכ״י ENA NS 1.8 (L44): ׳סעדיה פאר הסוחרים הזקן הנכ׳ העושה כמה חסדים וכמה טובות׳. כ״י TS 16.344 הוא מכתב אל ׳מרו״ר יוסף הכהן היקר פאר הסוחרים נדיב הנדיבים׳, והכותב מזכיר לנמען: ׳ולא תעדל פי מצר עין ראי אלשיך אבו אלפכר בן אלאמשאטי ואבן אכוה׳ (=ואל תסור בפֻּסטאט מעצת השיך אבו אלפכר בן אלאמשאטי ובן אחיו), בקשר לצרות מצד ה׳מתולי׳ (=הממונה), שהיה ׳אדם רע׳; הכותב גם מבקש עזרה בתשלום מס הגולגולת.

34 כ״י TS 8 J 36.3 (ג45), שורות 3–4, 14.

35 כ״י Bodl. MS. Heb. b. 11 (Cat. 2874), fol. 15 (ג48); TS 16.288 (ג49), ושם, שורות 34–35.

36 כ״י TS 8 J 20.11. זכריה בר חיים היה שייך למשפחת בני עַמַּאר, כפי שקבע גויטיין (לעיל, הערה 3), ה, עמ׳ 583, הערה 7. על משפחת בני עַמַּאר, ראו: גיל (לעיל, הערה 23), א, עמ׳ 582–584. הנמען הוא אבו אלפַּכָּר בר אברהם נ״ע, רונ׳ע הבַּשָּׂמים, פֻּסטאט. ראו: גויטיין, שם, על המליצות הרבות שבהן תיאר הכותב את אהבתו לנמען.

37 כ״י TS 13 J 18.13 (ג47א).

38 ראו את הכתובות בכ״י TS 10 J 14.16 (ג47); ULC 1080 J 38 (ג55). גם אחרים שלחו מכתבים לבני משפחותיהם לחנות (׳חאנות׳) של אבו אלפַּכָּר סעדיה. כך במכתב שכתב פלוני מאלכסנדריה לאחיו, כ״י TS 10 J 29.15, ושם, ע״ב, שורד 2 ואילך, ביקש הכותב מאחיו לשוחח עם ׳אבו אלפַּכָּר <אבן אלמשאטי>׳ (וכן בכתובת שבערבית ׳אבן אלמשאטי׳) בנוגע לתשלום מס הגולגולת, כלומר, לבקש סיוע ממנו. בקשת סיוע לתשלום מס ׳גולגולת שהפנה פלוני לר׳ חננאל בן שמואל הנדיב, נכד אחיו של אבו אלפַּכָּר סעדיה, נזכרת אצל גויטיין (לעיל, הערה 7), עמ׳ 378, 380, 381.

39 כ״י ENA 4020.1 (ג52).

40 כ״י BL Or. 5542.23, שורה 14 ואילך. במכתב זה הזכיר פרחיה את הנמען, כמקובל, בלשון נסתרת

This content downloaded from 132.66.11.212 on Sat, 17 Oct 2015 20:00:16 UTC
All use subject to JSTOR Terms and Conditions

בכמה מן המכתבים שאנו עוסקים בהם הזכירו הכותבים את אחיו של אבו אלפַּכְּר סעדיה ואת בניו או ילדיו ובני אחיו. ברוב המקומות הללו לא פירשו את שם האח.[41] כפי שראינו ברשימה שהתפרסמה לעיל, היו לסעדיה שני אחים, חיים וחנאל. כיוון שחנאל לא נזכר בברכת המתים בכתובת ההקדשה של בנו חיים משנת 1182, שתובא להלן, לכאורה יש לומר שעדיין היה בין החיים באותה שנה, אך אין בכך הוכחה ממש.[42] כאשר משה בן יוסף יְגוּ שלח מכתב לאחיו פרחיה אל חנותו של אבו אלפַּכְּר סעדיה, ובירך ׳ברוש (!) ובתחילה׳ את ׳שני האחים היקארים (!) הם וחמודיהם׳, אין ספק שהכוונה לאבו אלפַּכְּר סעדיה ולאחיו.[43] והראיה, שבמכתב שכתב משה באותה שעה אל אבו אלפַּכְּר סעדיה, פנה אליו ולאחיו שוב באותה לשון, ׳שני... האחים הייקרים (!)׳, ושם גם פירש את שם האח השני, עַלִי, ובהמשך הזכיר את אבו עַלִי, ומסתבר שהוא־הוא.[44] כפי שנראה להלן, אבו עַלִי היה כינויו של חנאל. ניתן לשער שחיים בן אברהם נפטר בגיל צעיר, ולכן באחד ממכתביו בירך פרחיה את אבו אלפַּכְּר סעדיה שיזכה לחוג את הפסח שנים רבות עם בנו ועם בן אחיו, בלי להזכיר את האח עצמו.[45] מסתבר שהילד הנרמז הוא פרחיה בן חיים, הנזכר ברשימת היוחסין שלעיל, ואפשר שלאחר פטירת אביו הכניסו דודו אבו אלפַּכְּר סעדיה לביתו. כמו כן ניתן לשער, שלאחר מות אחיו חיים קרא חנאל את בנו שנולד לו על שמו – חיים.[46] ואולם במכתב אחר שכתב

בכינוי החבור (כרמז ל׳חצֵרה׳, הדרתו, שהיא לשון נקבה), ׳כאדמהא יוסף׳, משרתה יוסף, ואת עצמו בלשון נסתר, ׳ואלדה׳, אביו של יוסף. כאן אציין קטע של מכתב אחר שכתב פרחיה (גם כאן הזיהוי על פי כתבו) לסעדיה בן אברהם (אבן אלאמשאטי), כ״י ENA 4011.32.

41 ראו, למשל, כ״י TS 13 J 20.7 (ג46), שוליים, שורות 6–7; Bodl. MS. Heb. b. 11 (Cat. 2874), fol. 15 (ג48), ע״ב, שורה 33; TS 16.288 (ג49), ע״ב, שורה 34.

42 אפשר לומר שהברכה ׳נ״ע׳ הבאה אחרי שם אביו אברהם מוסבת גם עליו, היינו, נוחם עדן. אדרבה, אילו עוד היה חנאל בחיים בשנה ההיא היה צריך להזכיר אותו עם אחָיו של חיים בן חנאל בברכה שבהמשך הכתובת.

43 כ״י TS 10 J 14.16 (ג47), שוליים, שורות 7–10.

44 ראו: כ״י TS 13 J 18.13 (ג47א), שורות 2–3, שוליים, שורה 2, שוליים עליונים, שורה 9.

45 כ״י TS 8 J 20.25 (ג53), שורות 3–5, ושם נקראים הילדים ׳פרחי החסידים׳, רמז לחסידות של בני המשפחה, ואולי גם רמז לשם הילד פרחיה; ראו: פרידמן, כתבים מימוניים (לעיל, הערה 10), עמ׳ 207.

46 כידוע, רגילים היו לקרוא לנולד על שם סבו גם בחיי הסב; ראו: גויטיין (לעיל, הערה 3), ג, עמ׳ 6–7. אבל קראו לנולד על שם דודו רק לאחר פטירת הדוד. ראו להלן, על יד הערה 102, ששמואל בן חנאל קרא לבנו שלמה כשם אחיו שלמה ׳הנחטף בקצרות שנים׳. גם במשפחת בן יְגוּ מוצאים אנו שמשה בן יוסף מת ׳בקצרות שנים׳ (כ״י ENA 2592.28 [ג58]), וקראו אחָיו פרחיה ושמואל, כל אחד מהם, לאחד מבניהם בשמו – משה. על מנהג קריאת שם על שם הדוד המת, ראו: גויטיין, שם, ג, עמ׳ 231, 235. שם, עמ׳ 231, תרגום מובאה מכ״י ENA 2727.4, ׳ואנדרת עלי אן אי וקת גאני בן זכר וקדמתה ללמילה צדקת [...] ואסמיה עלי אסם אכי רחמה אללה אבו סעד׳. המובאה נדפסת (בשינוי קטן) אצל מ׳ גיל וע׳ פליישר, יהודה הלוי ובני חוגו, ירושלים תשס״א, עמ׳ 41, הערה 81, ושם תורגם: ׳נדרתי על עצמי [ש]בכל עת שייוולד לי בן זכר אתן למילה צדקה [...], ואקרא לו על שם אחי, ירחמהו האל, אבו סַעֲד׳. לדעתי, תרגום מדויק יותר: ׳[...] שבכל עת שייוולד לי בן זכר ואכניסנו למילה, אתן צדקה כך וכך׳ (׳צדקת׳ = ׳תצדֻּקת׳). ייתכן שגם גויטיין הבין כך, אלא שדבריו אינם אלא פרפרזה: ‘I vowed that if it were a boy, I would give as alms at his

This content downloaded from 132.66.11.212 on Sat, 17 Oct 2015 20:00:16 UTC
All use subject to JSTOR Terms and Conditions

פרחיה (כפי הנראה) אל אבו אלפַּכְר, הוא מבוכו שיזכה לחוג את חג המצות וחג השבועות לשנים רבות עם ׳חמודו ובני אחיו׳.[47] כאמור, במכתבים שנשלחו במפורש או על פי ההשערה לאבו אלפַּכְר סעדיה, נזכרו בניו (׳חמודיו השרים׳), ילדיו או בנו.[48] הואיל וברשימה שלמעלה לא צוין לאחר שמו של סעדיה שמו של צאצא כלשהו, מניח אני שבשעת כתיבתה כבר מתו הבנים הללו.

כבר ראינו שלאבו אלפַּכְר סעדיה היו קשרי מסחר מסועפים. במכתב אל חלפון הלוי בר נתנאל סוחר־הודו המהולל, מג׳ באייר שנת 1140, כתב אחיו אבו עַלִי יחזקאל שהפגיש את פלוני עם אבן אלאמשאטי, וכי אבן אלאמשאטי מינה את אחיו שלו שליח על תביעת חוב. אני מניח שהכוונה לאבו אלפַּכְר סעדיה ולאָחִיו.[49] במכתב אחר שכתב אבו עַלִי יחזקאל לחלפון, מאותו חודש, הזכיר ששילם שבעה־עשר דינר לאבן אלאמשאטי.[50] ביום כ״ד באלול שנת 1140, ביום שהגיע ר׳ יהודה הלוי למצרים, כתב עמרם בן יצחק מאלכסנדריה מכתב ארוך אל קרוב משפחתו חלפון הלוי בר נתנאל, ובו גם ביקש לברך את ׳אלשיך אבו אלמכארם ואלשיך אבו אלפצאיל ואלשיך אבו אלפכר יפארהו אֵל׳ ועוד כמה אנשים. מתחילה עלה בדעתי לומר, שאף כאן הכוונה לאבו אלפַּכְר סעדיה אבן אלאמשאטי, כי עוד נראה להלן (סעיפים ג, ה), שהשמות אבו אלמַכארם ו(אבו אל)פַּצַאיל נזכרים גם הם במקורות העוסקים במשפחת אבן אלאמשאטי. ואולם יש לחזור ולהדגיש את הזהירות שעלינו לנקוט בכל מקום שלא נזכר ׳אבן אלאמשאטי׳, כיוון שהיו אישים שונים בעלי אותו שם באותו זמן ובאותו מקום. ואמנם לפני הברכה לשלושת האישים הללו נמסרה ברכה לאבו עַלִי. אף על פי שאחד מבני משפחת אבן אלאמשאטי נקרא כך, כאמור, הרי כאן הכוונה לאחיו של חלפון, אבו עַלִי יחזקאל. ידוע שהיו לו כמה בנים, ושניים מהם נקראו אבו אלפַּכְר ומַכארם. ייתכן אפוא שהם אבו אלפַּכְר ואבו אלמַכארם, הנזכרים כאן, ואבו אלפַּצַאיל היה אולי בן שלישי שלו.[51] סימן

'circumcision. רישום זה, שבא בתחתית הדף, נכתב באמצע חודש שַׁוָּאל, הוא חודש טבת. על פי הרישום שבראש הדף (ראו להלן, הערה 51). נראה לי שצירוף החודשים הנזכר, שבא לאחר מכן, מתאים לדצמבר שנת 1186 או 1187 או בשניות 1283–1285, והאפשרות השנייה נראית יותר.

47 כ״י ENA NS 1.8 (L44), שורות 9–10. אני מניח שגם כאן יש לנקד ׳אָחִיו׳ (המילה בעברית). ייתכן שמכתב זה נכתב לפני המכתב האחר, המדבר על בן אחד לאח, ובינתיים מת הבן השני. ברם, לפי שעה, אין אנו יכולים לשחזר את העניין לאשורו.

48 כך, למשל, BL Or. 5542.23, שוליים, שורה 4, ׳ולדהא׳ (=בנה של הדרת הנמען), שורות 11–12, ׳חמודיך השרים היקרים וביתך׳; TS 8 J 20.11, שוליים, שורה 5, ׳וולדך׳; Bodl. MS. Heb. b. 11 (Cat. 2874), fol. 15 (ג48), ע״ב, שו״ה 34, ׳חמודיו יזכהו לתורתם ולחפתם׳; TS 16.288 (ג49), ע״ב, שורה 35, ׳אולאדה׳, היינו, בניו או ילדיו; ENA 4020.1 (ג52), שוליים עליונים, שורה 3, ׳ושלום חמודיך׳.

49 כ״י TS 10 J 9.27 (ד59), שורות 10–11, יצא לאור אצל גיל ופליישר (לעיל, הערה 46), עמ׳ 416–419, ושם, עמ׳ 418, הערה 6, על משפוזת אלאמשאטי.

50 כ״י TS NS J 7 (ד60), שורה 21–23.

51 כ״י TS 13 J 15.16, 20 (ד68), קטע א, ע״ב, שורות 30–31, יצא לאור אצל גיל ופליישר (לעיל, הערה 46), עמ׳ 420–426, ושם ציונים לפַּרסונים קודמים, ועיינו שם, עמ׳ 40–41. בכ״י ENA 2727.4,

This content downloaded from 132.66.11.212 on Sat, 17 Oct 2015 20:00:16 UTC
All use subject to JSTOR Terms and Conditions

לזהירות הדרושה בזיהויים הללו הוא סעדיה בן אברהם, מלמד עני בפֶּסטאט, הנזכר באותה תקופה שבה היה אבו אלפַּכְּר סעדיה בן אברהם האמיד פעיל שם.[52]

ראיה למעמדו של אבו אלפַּכְּר סעדיה אבן אלאמשאטי בקהילה היהודית בפֶּסטאט נמצאת בעדות על מינויו ל׳גבאי מזונות׳ שם בחודש כסליו שנת 1161.[53] ברשימת היוחסין דלעיל נקרא סעדיה ׳הנחטף׳, היינו הנפטר (אולי במיתה פתאומית), וככל הנראה יש ללמוד מכך שהוא מת זמן מועט לפני כתיבת הרשימה.

קיימת עדות שלאבו אלפַּכְּר סעדיה בן אברהם היו מוניטין גם בחברה הלא יהודית, בתקופת הכ׳ליף הפַּאטְמי האחרון אלעַאצִד לִדִין אללה (בשנים 1160–1171). על פי המסופר, היה השיך אבו אלפַּכְּר אלעַטַּאר אבן אלאמשאטי ידוע אצל ההיסטוריונים הערבים בתור מומחה לתרופות, כמקובל אצל עַטַּאר, ששימש גם רוקח, ובייחוד הייתה לו מומחיות בתרופות לריפוי הכשת נחש; הוא נקרא גם ׳אלטַבִּיב׳, הרופא. אבו אלפַּכְּר, שלא נזכר שם כיהודי, זכה להערכה כללית, כי הוא עזר לאוכלוסייה כולה, ללא אפליה בין העדות השונות. הרב חיים נחום, שציין לידיעות הללו, העלה את ההשערה הסבירה, שמדובר באותו אבו אלפַּכְּר סעדיה אבן אלאמשאטי הידוע מכְּתבי הגניזה.[54]

הנזכר לעיל, הערה 44 (ראו שם), הרישום הראשון הוא על הולדת בן לאבו עַלִי אלדַּמְיַאטִי, שנקרא (בכתב היד ׳ושמי׳ = ׳וסמי׳, כך לפי תרגומו של גויטיין [לעיל, הערה 3], ג, עמ׳ 231; אצל גיל ופליישר, שם, עמ׳ 41, ׳ושמו׳): אבו אלפַּכְּר. זמן הולדתו של התינוק נכתב בדייקנות רבה (לרבות השעה ביום: ׳קבל אלצהר עלי כמס סאעאת׳ [יש לתקן את הקריאה במילה השנייה והחמישית אצל גיל ופליישר], היינו, לפני הצהרים, בחמש שעות): ׳יום אלכמיס... אלכאמס עש[ר] מן שהר מרחשון... דו אלקעדה׳, היינו יום חמישי, חמישה־עשר במרחשוון, הוא חודש דּוּ אלקַעְדַה. גויטיין (על פי תרגומו) וגיל ופליישר קראו: ׳אלכאמס ועש[רין]׳, היינו עשרים וחמישה. ואולם, לדעתי, בראש התיבה השנייה ניכרת בבירור עי״ן (שבקַו הימני שלה פֶּסק קטן) ולא וי״ו ועי״ן, ואף לא הייתה בסוף התיבה נו״ן סופית (אילו הייתה כזאת, היינו רואים את הקצה שלה מתחת לחור שבנייר), והמילה אפוא במובהק וללא ספק: ׳עשר׳. גויטיין ובעקבותיו גיל ופליישר זיהו את אבו עַלִי אלדַּמְיַאטִי זה באבו עַלִי יחזקאל אחיו של חלפון הלוי בר נתנאל, שנקרא ׳בן אלדמיאטי׳ או ׳אלדמיאטי׳, וקבעו את התאריך לשנת 1130 (אצל גויטיין: 1129 או 1130, אך חישוב הימים לפי קריאתם־השלמתם מתאים רק לשנה השנייה). אם צדקתי בקריאתי, השנים היחידות במאה הי״ב והי״ג (על פי הכתב גַּרְדא לא נראה לשייך את הרישום למאה הי״א) שהפרטים הנזכרים הולמים אותן הן (25 באוקטובר) שנת 1162 או (21 באוקטובר) שנת 1260. אבו אלפַּכְּר בן אבו עַלִי יחזקאל ליווה את דודו חלפון במסע כבר בשנת 1139 (ראו: גיל ופליישר, שם; על פי תאריך הלידה שקבעו צריך לומר שבזמן ההוא היה הנער בן תשע בלבד, וראו שם, שעל פי השערתם כבר כשהיה בן שמונה ליווה הילד את דודו). אם לא נאמר שצירוף השמות הוא מקרה גמור, יש להעדיף אפוא את שנת 1260 לתאריך הרישום, ולכל היותר אפשר לשער שאבו עַלִי ואבו אלפַּכְּר האחרונים הם צאצאיהם של הראשונים.

52 סעדיה בן אברהם המורה מקבל מתנה שנשלחה לו מעדן למצרים בשנת 1154, לפי כ״י TS NS 323.2 (בגב63). אבו סָעֶד הידוע בן אלמֻעַלַּמַה (׳בן המלמדת׳) סעדיה החזן המלמד בן אברהם נזכר גם בכ״י TS 13 J 6.27, מחודש אדר שנת א׳תע״א לשטרות (1160).

53 כ״י BL Or. 5542.34 (ציונו הקודם: f. 3). על גביית המזונות, ראו: גויטיין (לעיל, הערה 3), ב, עמ׳ 108.

54 נחום (לעיל, הערה 31). למגינת לבי, לפי שעה לא צלחו ניסיונותי למצוא את המקורות שאליהם רמז

This content downloaded from 132.66.11.212 on Sat, 17 Oct 2015 20:00:16 UTC
All use subject to JSTOR Terms and Conditions

איני יודע על מקורות מן הגניזה או מחוצה לה העוסקים בפירוש בחיים אחיו של אבו אלפַּכְּר סעדיה (ובבנו של חיים – פרחיה). הגיעו אלינו כמה מקורות על שלושת בניו של חננאל – מנשה, חיים ושמואל. בתואר הכבוד 'ראש הקהל' דן באריכות גויטין.[55] 'מנשה ראש הקהל' נזכר במכתב שנשלח 'לפרחיה [בן יוסף בן יְגוּ]'.[56] מנשה נזכר גם בכתובת הקדשה של אחיו חיים.

ג. כתובת הקדשה לספר תורה באלמַחַלַּה אלכְּבְּרַא

על תיק של ספר תורה עתיק בבית הכנסת שבעיירה המצרית אלמַחַלַּה אלכְּבְּרַא נמצאה כתובת, מחודש תשרי שנת א'תצ"ד (לשטרות), היינו 1182.[57] ספר תורה זה נחשב מקודש, והיו עולים אליו לרגל מדי שנה בשנה בראש חודש אייר.[58] ידוע לי על שני העתקים של הכתובת, האחד שפַּרסם אלפרד יַלוּז בשנת 1929, ושם העיד על קשיי הפְּענוח, והאחר, בשינויים קלים, שפַּרסם ישראל בן־זאב לאחר ביקורו באלמַחַלַּה בשנת תרצ"ב (1932).[59] להלן נוסח הכתובת כפי שהעתיק אותה בן־זאב:

נחום בסתם, ואף לא ראיתי את זכרו של אבו אלפַּכְּר אלעַטַּאר בספר של אבן טקטקא (אלפַּכְּרי), שאליו רמז נחום במפורש. ראו גם: טולידאנו (לעיל, הערה 31), עמ' 713; בן־זאב (לעיל, הערה 31), עמ' רסז, בשם נחום. עד שלא נזהה את המקורות הללו, אנו חייבים להתייחס לידיעות שמסר נחום במידה של זהירות.

55 גויטין (לעיל, הערה 3), ב, עמ' 75–77, 538.

56 כ"י TS 12.394. גויטין (שם, ב, עמ' 238, 574) שיער את ההשערה הסבירה שהכוונה לר' פרחיה בן יוסף בן יְגוּ (בערכו במפתח של גויטין, שם, יש להוסיף ציון למקום זה). ואכן מקצת השמות הנזכרים (ללא שמות אבותיהם) במכתב ידועים מאישים במשפחתו ובחוגו הקרוב.

57 בדברי החיד"א (ראו להלן, סעיף ד), הנדפסים אצל ב' ריצ'לר, 'כתובות חדשות מבית הכנסת של הירושלמים בפוסטאט', עלי ספר, ה (תשל"ח), עמ' 185, מציע אני לקרוא, על פי התצלום (כ"י בית המדרש לרבנים באמריקה Mic. 5412; אני מודה לד"ר אברהם דוד על עזרתו): 'תיק הנחשת [א]שר [ל]ספר אשר במיחאלה'.

58 ראו, למשל: A. Yallouz, 'Relation d'un voyage d'études à Mehalla el-Kobra', *Bulletin de la Société d'Études Historiques Juives d'Égypte*, I (Cairo 1929), p. 51; בן־זאב (לעיל, הערה 31), עמ' רסח. אבל לפי 'ספיר הלוי', אבן ספיר, ליק 1866, דף כא ע"ב: 'ותמיד אחר חג השבועות נאספים אליה יהודים רבים', ושם, דף כב ע"א: 'קבלה בידם כי קדמון הוא מאוד ואיש אלהים קדוש וטהור כתבה והרבה נסים נעשו בה רופא חולים ומתיר אסורים'.

59 ילוז, שם, עמ' 50 (קשיי הפְּענוח), 52 (ההעתק; תודתי לעובדי מכון בן־צבי ובייחוד למיכאל גלצר, שהמציא לי עותק מן המאמר). פרג'ון (M. Fargeon, *Les Juifs en Egypte*, Cairo 1938, pp. 283–284) כותב שהוא בדק את הספר בעצמו, אך ההעתק שם הוא בדיוק כשל זה שאצל ילוז ואולי צילום הנוסח ההוא, אף על פי שיש הבדלים בתרגום. וראו: בן־זאב, שם, עמ' רסז. דיון על הכתובת נמצא אצל נחום (לעיל, הערה 31). לשון הכתובת אצל טולידאנו (לעיל, הערה 31), עמ' 713, איננה של המקור, אלא, כפי שציין גויטין (לעיל, הערה 3), ב, עמ' 520, הערה 2, היא עשויה על פי לשון אירופית, וכפי שכתב ריצ'לר (לעיל, הערה 57), עמ' 185, הערה 19, מסתבר שטולידאנו תרגם את הכתוב בצרפתית אצל נחום. בית הכנסת הרוס היום, ועד כמה שידוע התיק לא שרד.

This content downloaded from 132.66.11.212 on Sat, 17 Oct 2015 20:00:16 UTC
All use subject to JSTOR Terms and Conditions

מה שזכה חיים בר חנאל
המודע פּצ׳איל[60] בן אבו עוי בן
אברהים אלאמשאטי נ״ע
לכנסת הירושמין[61]
הרחמן שמרה[62]
עלי ועל שני אחי[63]
שמואל ומנשה
ועל כל משפחתו[64]
סימן טוב וסימן ברכה
א ב מ[65]
תשרי אתצד

שמות אֲחָיו של חיים, מקדיש הספר, תואמים, כאמור, את רשימת היוחסין שנזכרה לעיל. חרף השיבושים המובהקים בהעתקה, יש בלשון הכתובת גם דברים ההולמים את הזמן והמקום. כיאה לכתובת הקדשה קדומה לבית כנסת שמנהגו מנהג ארץ ישראל (׳כנסת הירושלמין׳), פותח הנוסח בביטוי: ׳מה שזכה׳, שפירושו בלשון ארץ ישראל: מה שנדב.[66] הנדבן, חיים בר חנאל אלאמשאטי, בירך, או בירכו בשמו: ׳הרחמן שמרה׳, היינו, הרחמן ישמור אותה (את התורה שתרם) בשבילו (׳עליו׳) ובשביל שני אחיו.[67] יש לקרוא, לדעתי: ׳שְׁמָרָהּ׳ (=ישמרנה), בלשון עבר, וכן, למשל, בברכה ׳שמרו צורו׳ או ׳נטריה רחמנא׳, וכשימוש בלשון עבר לברכה בערבית.[68]

60 אין לדעת אם כך העתיק בן־זאב (לעיל, הערה 31) או שהוא הוסיף את הנקודה המבחינה. אין הנקודה בהעתק של ילוז, וברור מן התרגום שלו שהוא לא קרא אותה.

61 כפי שהעירו גם ילוז (לעיל, הערה 58) ובן־זאב, שם, צ״ל: ׳הירושלמין׳.

62 אצל ילוז, שם, כנראה טעות דפוס: ׳שמהר׳.

63 אצל ילוז, שם: ׳עלו (?) ועל שני אחו (?)׳.

64 כך בשני ההעתקים. אם קריאה זו נכונה, יש לקרוא בשורה 6: ׳עליו׳, ׳אחיו׳, ואם שם כתוב באמת ׳עלי׳, ׳אחי׳, מסתבר שיש לקרוא כאן: ׳משפחתי׳.

65 כך בשני ההעתקים (אצל ילוז [לעיל, הערה 58]: ׳א״ ב״ מ״׳). איני יודע מה פירושה, וקרוב לדעתי שכתוב במקור: ׳אנ״ס׳, היינו, אמן נצח סלה, וכן שיער גויטיין (לעיל, הערה 3), ה, עמ׳ 511, הערה 72. אפשרות אחרת היא לקרוא: ׳אכיר׳ (כפי שהביא בן־ששון: M. Ben-Sasson, ‘The Medieval Period – The Tenth to Fourteenth Centuries’, *Fortifications and the Synagogue – The Fortress of Babylon and the Ben Ezra Synagogue, Cairo*, ed. P. Lambert, London 1994, p. 220), היינו, אמן כן יהי רצון.

66 ראו: M. Sokoloff, *A Dictionary of Jewish Palestinian Aramaic of the Byzantine Period*, Ramat-Gan 1990, p. 177, והספרות שצוינה שם.

67 ראו: גויטיין (לעיל, הערה 3), ה, עמ׳ 24.

68 גם גויטיין קרא את הברכות העברית והארמית בעבר. א׳ אבן־שושן, המִלון העברי המְרכז, ירושלים תשל״ב, ערך ׳נטר׳, מנקד כציווי.

This content downloaded from 132.66.11.212 on Sat, 17 Oct 2015 20:00:16 UTC
All use subject to JSTOR Terms and Conditions

אני מניח ש׳המודע׳ הוא טעות בהעתקה וצריך היה לקרוא ׳הנודע׳, היינו שידוע בכינוי. על פי רשימת היוחסין מוכח שאין לפַסֵק: חיים בר חננאל – הנודע פצאיל – בן ׳אבו עוי׳ בן אברהים, ולהוסיף עוד דור, ׳אבו עוי׳, בין חנ:אל לאביו אברהם. מצד הלשון לא ברור אם חיים בר חננאל הוא הידוע ׳פצאיל בן אבו עוי׳, אם אביו, חננאל בן אברהם, הוא הידוע כך. נמצא את התשובה לשאלה זו בשם ׳אבו עוי׳ שאינו ידוע, ולמעשה אינו מתקבל כלל על הדעת. יוסף פנטון כבר שיער את ההשערה הסבירה, שיש לקרוא ׳אבו עלי׳.[69] כפי שראינו, במכתב אל אבו אלפַכְר סעדיה נזכר אחיו עַלִי, ובהמשך שם: אבו עַלִי,[70] ומוכח אפוא שחננאל, אחיו של אבו אלפַכְר סעדיה, הוא הנקרא אבו עַלִי, ובנו חיים: פַצַאיל. גם מכתב שנשלח לחנות של ׳אבו [אלפכר (?) אל]עטאר׳ לאחר תום שנת ׳חמישים ואחת׳, שהיא, כפי הנראה, שנת 551 להג׳רה (1156 לסה״נ), מזכיר את אבו עַלִי אבן אלאמשאטי.[71] אין לדעת אם אותו אבו עַלִי בן פַצַאיל אלצאיג (=הצורף) הנזכר במכתב שב׳ספר הודו׳, שנשלח מן עַיְדָאב אל ׳עַטַּאר׳ אחד בפֶסטאט,[72] היה בן המשפחה.

נחום, ובעקבותיו טולידאנו ובן־זאב, הניחו שבית הכנסת של הירושלמים הנזכר בכתובת הוא בית הכנסת הידוע בשם זה בפֶסטאט, שובו הייתה הגניזה. הם שיערו שחיים בר חננאל יצא את פֶסטאט מפני השַרפה הגדולה והשוד שהיו בה בשנת 1168, ולקח את ספר התורה שתרם לבית הכנסת ההוא והביאו עמו לאלמַחַלַה, שהתיישב בה באותה שעה.[73] ואמנם ראינו שמשפחת אבן אלאמשאטי ישבה בפֶסטאט, ועוד נדבר על תרומותיה לבית הכנסת של הירושלמים שם, ולכן סביר לשער שגם חיים בר חננאל תרם את ספר התורה שלו מתחילה לשם. ואולם ההשערה שהוא לקח משם ספר תורה שהקדיש בשנת 1182, בעקבות האירועים שבשנת 1168, מופרכת מאליה. לדברי גויטיין, היה בית כנסת ירושלמי באלמַחַלַה, ולו תרם חיים את ספר התורה מתחילה.[74] ברם, כפי הנראה, חזר בו גויטיין, וגם הוא שיער שמתחילה

69 פנטון (לעיל, הערה 24), עמ׳ 30, הערה 13. להלן נציין שייתכן שאבו עלי בן אבו אלמכארם הוא מצאצאי המשפחה. גויטיין (לעיל, הערה 3), ו, עמ׳ 511, הערה 72, שיער שצריך להיות: ׳אבו עון׳. בן־ששון (לעיל, הערה 65), עמ׳ 220, כתב בתרגומו לכתובת הזאת ‘Awā’id (כנראה צריך להיות: ‘Awā’iḍ). איני מכיר שם זה, אך הדמיון לשם עואץ מעניין בגלל אברהם בן חננאל נ״ע אלמערוף (=הידוע) בעואץ, הנזכר לעיל. על למ״ד קטועה ראש הדומה לווי״ו (עוי < עלי), ראו: M.A. Friedman, *Jewish Marriage in Palestine – A Cairo Geniza Study*, I–II, Tel Aviv–New York 1980–1981; I, p. 433; וראו דוגמה בכ״י TS 13 J 6.14, שורה 2, בתיבה ׳לתרין׳, שם, ב, תצלום מס׳ 26, וההסבר שם, עמ׳ 256, הערה לשורה 2 (המספר חסר).

70 כ״י TS 13 J 18.13 (ג47א).

71 כ״י TS NS J 3.

72 כ״י TS 8 J 13.6 (ז42ב), שורה 6.

73 נחום (לעיל, הערה 31); טולידאנו (לעיל, הערה 31), עמ׳ 713–714; בן־זאב (לעיל, הערה 31), עמ׳ רסז. גם לדברי בן־ששון (לעיל, הערה 65), עמ׳ 220, יש להניח שחיים אלאמשאטי תרם את הספר לבית הכנסת הירושלמי שבפֶסטאט.

74 גויטיין (לעיל, הערה 3), ב, עמ׳ 6, 519–520. הערה 2, ושם השנה 1282 היא טעות דפוס. וראו שם, עמ׳ 141, על האירוע של שנת 1168.

This content downloaded from 132.66.11.212 on Sat, 17 Oct 2015 20:00:16 UTC
All use subject to JSTOR Terms and Conditions

נתרם הספר לבית הכנסת המפורסם שבפֶּסטאט.[75] מן השתיקה יש ללמוד שלא היו לחיים זה בנים בשעה שתרם את ספר התורה.[76]

בנו השלישי של חננאל בן אברהם נקרא ברשימת היוחסין ׳שמואל הנדיב׳ ובכתובת ההקדשה לספר התורה שבאלמַחַלָּה שמואל סתם. ישנן ידיעות עליו בתעודות העוסקות בבנו ר׳ חננאל, בכתובת אחת שהייתה בבית כנסת של הירושלמים בפֶּסטאט, וכנראה אף בכתובת שנייה משם. גם במקצת התעודות הקשורות לבנו ר׳ חננאל נקרא שמואל ׳הנדיב׳, ׳משמע, שלא הצטיין בלמדנות, אלא ביכולת לתרום לצורכי ציבור ולנצרכים פרטיים׳.[77] כך, למשל, במכתב שנכתב אל ׳ר׳ חננאל החכם והנבון בר כבוד גדולת קדושת מר׳ ור׳ שמואל הזקן היקר הנדיב והשוע, ייטיב אחריתו מראשיתו ויאריך ימיו עד שיראה לך זרע אנשים לחיים׳.[78] כותב המכתב ציין שהוא ממשפחת נוסעי הודו וכי שמואל הכיר את אביו ואת אחיו. מכאן ׳נהיה אולי מותרים להניח, ששמואל גם הוא הייתה לו יד בסחר הודו ואולי עשה בו את עושרו׳.[79] מן הברכה ׳יאריך ימיו׳ משתמע שבאותה שעה כבר היה שמואל זקן ממש, ואמנם הוא האריך ימים והיה עוד בחיים בשנת 1224, כמוכח מחתימת בנו בשנה ההיא: ׳חננאל בר שמואל ס״ט׳, היינו, בברכת החיים ׳סופיה טב׳ לאחר שמו.[80]

ד. כתובות מבית כנסת הירושלמים בפֶּסטאט

ר׳ חיים יוסף דוד אזולאי (החיד״א) ביקר בבית הכנסת של הירושלמים בפֶּסטאט בשנת 1768 והעתיק כמה כתובות עתיקות שמצא שם, עשויות פיתוחי עץ, שהצליח בקושי מסוים לפענח (׳היכול אוכל להבין מעשה הכתב ישן נושן׳). כתובת אחת, משנת א׳תקל״א לשטרות

75 ראו: גויטיין, שם, ה, עמ׳ 24.

76 לפי טולידאנו (לעיל, הערה 31), עמ׳ 714, אולי היה ׳הרב רבי יעקב אמאשטי׳, הנזכר בתשובות מהר״י בירב סימן נה בתור ׳תלמיד מובהק מהרמב״ם׳ (ראו: י׳ תא־שמע, ׳פירוש הרמב״ם לתלמוד – חידה ודרך פתרונה׳, שנתון המשפט העברי, יד–טו [תשמ״ח–תשמ״ט], עמ׳ 300–301), בנו של חיים בן אלאמשאטי בעל הכתובת (או אולי זה היה חיים עצמו, וכתוב ׳יעקב׳ בטעות סופרי?). אמנם שערי ההשערות לא ננעלו, אלא שלפי שעה עלינו לומר שאין אנו יודעים בדיוק כיצד התייחס ר׳ יעקב הנזכר על המשפחה. וראו לעיל על ההשערות שחיים זה היה אבו אלפַּכְר בן אלאמשאטי.

77 גויטיין (לעיל, הערה 7), עמ׳ 377.

78 כ״י TS 10 J 17.4 (ב74), שורות 2–5. מן הלשון שבסיפא לומד אני שבאותה שעה לא היה בן לר׳ חננאל בן שמואל כלל, אבל גויטיין (לעיל, הערה 7), עמ׳ 376, הערה 20, סבור שהיה לו בן או שהיו לו בנים באותה שעה והיו קטנים מאוד.

79 גויטיין (לעיל, הערה 7), עמ׳ 377, וראו שם, עמ׳ 382.

80 כ״י TS 12.62, ראו: גויטיין (לעיל, הערה 3), ב, עמ׳ 515, מספר 31. רחוקה השערתו של י׳ ינון (פנטון), ׳עוד על ר׳ חננאל בן שמואל הדיין, גדול החסידים׳, תרביץ, נה (תשמ״ו), עמ׳ 78, שהכוונה לשמואל הנדיב בכינוי ׳אלחסיד׳ שבשירו של יוסף בן תנחום הירושלמי לכבוד חתונת בנו של ׳ר׳ חננאל בן אלחסיד ש״צ׳ מסוף המאה הי״ג (ראו: J. Mann, *Texts and Studies in Jewish History and Literature*, I–II, Cincinnati–Philadelphia 1931–1935; I, p. 442 כפי שמשתמע מהברכה ׳ש״צ׳ [=שמרו צורו], עדיין היה אותו חסיד בחיים בשעת כתיבת הדברים), ומתקבל יותר על הדעת שהכוונה לנכד של שמואל הנדיב (כפי ששיער אשתור [לעיל, הערה 6], ג, עמ׳ 23).

This content downloaded from 132.66.11.212 on Sat, 17 Oct 2015 20:00:16 UTC
All use subject to JSTOR Terms and Conditions

(1219/20), 'בפתחי' הקבועים בלוחות שכתוב בהן הלשון הנז"ל כ[ת]וב לפתח וז"ל:'[81] 'והיה בעשייתם[82] שמואל בר חננאל בר אברהם הזקן הנכבד [ה]ידוע אלמאשטי[83] שנת אלף תקל"א לשטרות'.[84] אף על פי שבתעודות מן הגניזה העוסקות בר' חננאל בן שמואל הנדיב לא מצאנו שהוא נקרא 'אבן אלאמשאטי', ובכתובת הזאת לא נקרא שמואל 'הנדיב', שיער גויטיין, כאמור, שבאותו שמואל עסקינן.[85] עתה ניתן לאמת השערה זו כעובדה גמורה על פי לשון רשימת היוחסין למשפחת אבן אלאמשאטי המובאת לעיל, שבה נקרא שמואל 'הנדיב'.[86]

הכתובת האחרת הנרמזת שרדה למקוטעין עד ימינו ונדונה במחקר כמה פעמים. אף על פי כן נדמה לי שפֵּענוח הכתובת שעל הלוחות ופירושה שבפַּרסומים הנרמזים עדיין לוקים בחסר. ואין תֵּמה בדבר. מלבד קשיי הפֵּענוח, שכבר העיד עליהם החיד"א, אפשר לציין, למשל, לדברי אבן ספיר שביקר שם, שאותם לוחות 'ישנים מאוד בלים ומתולעים עד שאין להוציא מהכתיבות והחרותות ענין שלם'.[87] והחיד"א הזכיר והעתיק רק את שני הלוחות

81 ריצ'לר (לעיל, הערה 57), עמ' 184, שורות 4 (כפי שהעתקתי, אני קורא שם 'היכול' ולא 'היוכל' הנדפס אצל ריצ'לר), 13–14 (התיבה 'לפתח' שבשורה 14 מטושטשת, וקריאתה מסופקת; שם: '[בפתח]'). אני מפרש שהביטוי 'בפתחים הקבועים בלוחות שכתוב בהן הלשון הנזכר לעיל' רומז על שורות 11–12: 'בלוחות התיבה הישנה החריבה אשר קבעום בתיבה החדשה'. אבל אפשר שהוא רומז על שורה 5, 'סביב התיבה ובפתח לוחות שלפני הזיכל'. ה'היכל' בימי הביניים היה בנוי בצורת מסדרון במקום מוגבה בבית הכנסת בכיוון שהיו מתפללים בו. הוא היה רחב ממדים, עד שאפשר היה להיכנס אליו, לשבת בו או להשתחוות בו. ראו: מ"ע פרידמן, 'מחלוקת לשם שמים – עיונים בפולמוס התפילה של ר' אברהם בן הרמב"ם ובני דורו', תעודה, י (תשנ"ו), עמ' 283 ואילך. ה'תיבה' הייתה הארון שבו היו מניחים ספר תורה או ספרי תורה. בימי קדם הוא היה מיטלטל. ראו: תוספתא, מגילה ג(ד), כא (מהדורת ליברמן, עמ' 360, שורה 77 ואילך). כפי שהעיר הראב"ם, מקומה הקבוע של התיבה היה בהיכל; ראו: פרידמן, שם, עמ' 285.

82 היינו, פעל לעשות את הלוחות או חפצי קדושה אחרים, שפירושו תרם את הכספים לעשייתם, וכן בכתובת שהועתקה שם, שורות 7–8, 'זה ההיכל [...] עשאו מרנא ורבנא [...] מממונו'. למשמעות 'עשה' או המקבילה הארמית 'עבד' בכתובות הקדשה בבתי כנסת, ראו: מ"ע פרידמן, 'וכתב לו, עושה לו כתב', סיני, פד (תשל"ט), עמ' קעט; ועיינו: פרידמן (לעיל, הערה 69), א, עמ' 90. יש לתקן את התרגום שמציע בן־ששון (לעיל, הערה 65), עמ' 221, לשורה זו.

83 במקום אחר (פרידמן [לעיל, הערה 5], עמ' 182) הערתי: 'קרא אלאמשאטי'. ואמנם בכתובת שנדון בה בהמשך העתיק החיד"א 'אלאמאשטי', אף על פי שבכתובת עצמה כתוב בבירור 'אלאמשאטי'. ואולם אין הכרח לומר שטעה בכתובת הזאת שהרי, כפי שכבר ראינו, השם מופיע בצורות שונות.

84 ריצ'לר (לעיל, הערה 57), עמ' 184, שורות 15–16.

85 גויטיין (לעיל, הערה 7), עמ' 395. למעשה כבר ייחס אשתור (לעיל, הערה 6), ג, עמ' 23, את ר' חננאל בן שמואל על משפחת אבן אלאמשאטי, אבל הוא לא ציין את כתובת בית הכנסת. וראו: פנטון (לעיל, הערה 24), עמ' 30, הערה 13. אצל בן־ששון (לעיל, הערה 65), עמ' 221, כמדומה שחננאל ושמואל שבכתובת זו נתחלפו בצאצאיהם בעלי אותם שמות (וגם הדברים האמורים בהמשך שם על נגידותו של ר' דוד בן הראב"ם בשנת 1235 אינם נהירים), אך ייתכן שיש שם טעות דפוס.

86 וכן מתאמתת השערתו של ריצ'לר (לעיל, הערה 57), עמ' 185, הערה 19, ששמואל אלאמשאטי הנזכר כאן הוא אחיו של חיים אלאמשאטי, שהקדיש את ספר התורה שבאלמַחַלָּה.

87 אבן ספיר (לעיל, הערה 58), דף כ ע"ב.

This content downloaded from 132.66.11.212 on Sat, 17 Oct 2015 20:00:16 UTC
All use subject to JSTOR Terms and Conditions

הראשונים, שמצאם ׳[ס]ביב הכתל לפנים בצד ההיכל׳.[88] שלושת הלוחות ששרדו מן הכתובת מצויים היום, הראשון במוזאון ישראל בירושלים, השני במוזיאון שבקאהיר והשלישי בלובר שבפריס.[89] להלן נוסח הכתובת בלוחות כפי שנראה לי להעתיק אותו, והסתייעתי בזה גם בפרסומים קודמים:

הלוח הראשון: [מ]רוֹר[90] שלמה הנחטף בקצרות שנים רוח י׳י תניחנו[91] ינחם[92] לב אח
הלוח השני: הנדיב והשוע בר כֹּגֹּק מֹ ורֹ חננאל הזקן היקר נֹעֹ בר כֹּגֹּק מרנא ורבנא אברהם הזקן הידוע אלאמשאטי
הלוח השלישי: ויזכהו לבנין היכלו ואולמו במהרה ובזמן קרוב אמן

חרף העובדה שהחיד״א העתיק את נוסח שני הלוחות הראשונים כאילו הם המשך אחד (׳אח

88 ריצ׳לר (לעיל, הערה 57), עמ׳ 184, שורה 17. מתיאור מקומן של שתי הכתובות שאנו עוסקים בהן, הראשונה, כנזכר, בפתחים, וזו מסביב לכותל, היינו, בלוחות ארוכים על הקירות, מוכח שלא היו השתיים, על ארבעת קטעיהן, שייכות לכתובת אחת ארוכה, כסברתו של בן־ששון (לעיל, הערה 65), עמ׳ 221. אף כך משתמע מקריאת הלוח השני ומהשלמתו, כפי שנציין להלן.

89 רק את הלוח שבירושלים בדקתי במו עיני. מידותיו: כ־205 ס״מ אורכו וכ־20 ס״מ גובהו, לרבות הקישוטים למעלה ולמטה מן הכתב; גובה האותיות: כ־7.5 ס״מ. תצלום יפה של הלוח השני אצל בן־זאב (לעיל, הערה 31), מול עמ׳ רעב. בן־ששון (לעיל, הערה 65), עמ׳ 261, הערה 77, כותב שחיפשו בשבילו בשלושה מוזאונים שונים בקאהיר, אך לא מצאו את הלוח השני. לפי בן־זאב, שם, עמ׳ רסז, הערה 11, הלוח נמצא במוזאון שבבניין הספרייה הערבית הממלכתית (׳דאר אלכתב אלמצריה׳), וגויטיין (לעיל, הערה 3), ב, עמ׳ 551, הערה 14, אמר שראה אותו בתצוגה שבמוזאון בביקורו האחרון שם. ללוח השלישי, ראו: בן־ששון, שם, עמ׳ 221–222, 261, הערה 77, ושם, עמ׳ 222, תצלומים של שלושת הלוחות. (פרופ׳ בן־ששון מודיעני, שבביקורו במוזאון האסלאמי בשנת 1996 ראה את הלוח השני תלוי על הקיר באולם הראשון של המוזאון לצדן של כתובות עץ רבות אחרות, וכן שאחרי ביקורו בלובר הוציאו פרנסי המוזאון את הלוח השלישי מן המחסן והציגו אותו בתצוגת קבע בחדר האמנות האסלאמית.)

90 לקריאת התיבה הזאת, ראו: גויטיין, שם, ב, עמ׳ 551, הערה 14.

91 גויטיין, שם, העיר שזו ברכה לנפטר על פי ישעיהו סג, יד.

92 קורא אני: יְנַחֵם (ולא יָנַחֵם, כמצוי באחד הפרסומים), וכן קרא מוצרי (J. Mosseri, ‘The Synagogues of Egypt: Past and Present’, *Jewish Review*, V [1913–1914], p. 40). כיוצא בזה בחתימת הברכה בברכת המזון לאבלים (ספר כלבו, ירושלים תשנ״ז, סימן קטו; דוד בר׳ יוסף בר׳ דוד בן אבודרהם, פירוש הברכות והתפלות אבודרהם השלם, ירושלים תשכ״ג, עמ׳ שסט): ׳בא״י מנחם לב (ה)אבלים׳. וכן הוא במכתבו של חלפון הלוי בר נתנאל, כ״י ENA NS 18.30 (דצ״ל 34), ע״ב, שורות 22–23: ׳מלך ברחמיו ינחם לֵב אדונינו בנחמת ציון ושכלול ירושׁ (יצא לאור אצל גיל ופליישר [לעיל, הערה 46], עמ׳ 344). אף אצלנו הנושא הוא, כמובן, הקב״ה, שנזכר כמשוער בלוח שלפני הלוח הראשון ששרד, ושם ברכה שירחם על הנפטר וכדומה. וכן בהמשך ׳ויזכהו׳ (עד כמה שידוע לי לא פוענחה התיבה ההיא לפני כן) בלוח השלישי. ואולם אין הכרח להניח שיש אזכרה כזאת לפני הלוח הראשון, משני טעמים: (א) אפשר שהנושא נרמז בברכה ׳רוח יי׳ תניחנו׳; (ב) לפעמים לא הזכירו את ה׳ בברכות, אף על פי שמאחלים שהוא ירבך. כך, למשל, בכ״י Bodl. MS. Heb. b. 11 (Cat. 2874), fol. 15 (דצ״ל 48), ע״ב, שורות 34–35, הכותב שולח ברכה לאבו אלפַּכְר סעדיה אבן אלאמשאטי: ׳יזכרהו בטובה וחמודיו יזכהו לתורתם ולחפתם׳, אך סגנון זה יוצא דופן.

This content downloaded from 132.66.11.212 on Sat, 17 Oct 2015 20:00:16 UTC
All use subject to JSTOR Terms and Conditions

הנדיב יהשוע׳),[93] ברור למעיין בהם או בתצלומיהם זה על יד זה, שיש קטע חסר בין השניים. אמנם בשניהם מופיעים אותם הקישוטים למעלה ולמטה מן הכתב, אבל יש בהם גם קישוטים שונים, הבאים באמצע השורה לאחר כל כמה מילים. בלוח הראשון הקישוטים הם מעין פרחים, והלוח מסתיים בחצי הימני של קישוט כזה. בלוח השני הקישוטים הם מעין מגן דוד ופרח בתוכו, והלוח מתחיל בחצי השמאלי של קישוט כזה. אכן, אין שני הקישוטים יכולים להתחבר זה עם זה. אף כך עולה מתיאורו של אברהם פירקוביץ׳, שביקר בבית הכנסת בשנת 1864 והעתיק את הכתוב בשני הלוחות הראשונים, המוסר שהראשון היה בקיר הצפוני והשני מעל הארון.[94] בלוח השלישי אין קישוטים למעלה מן הכתב ולמטה ממנו ולא באמצעו. ואולם הכתב עצמו דומה לזה שבשני הלוחות האחרים, ואני הולך בזה בעקבות מנחם בן־ששון, הרואה בלוח זה חלק מאותה כתובת.[95]

נעיין בנוסח הכתובת שבשני הלוחות הראשונים, שיש בהם ידיעות מעניינות על משפחת אבן אלאמשאטי, ונתחיל בלוח השני. יעקב מוצרי העתיק את שתי המילים הראשונות שם: ׳הנדיב יהשוע׳,[96] וכן העתיקו החוקרים כמה וכמה פעמים. מסתבר שכך העתיק גם החיד״א, אך היו״ד שבתיבה ׳יהשוע׳ ארוכה מן הרגיל ומטושטשת (בתצלום), ואפשר שכתב: ׳והשוע׳.[97] ואמנם פירקוביץ׳ וא״נ אדלר העתיקו ׳והשוע׳, כמו שהדפסתי למעלה: ׳הנדיב והשוע׳. מן העיון בתצלום קשה להכריע אם האות שבסופן היא יו״ד, או וי״ו שרגלה פגועה מפגעי הזמן, כמו רגליהן של אותיות אחרות בכתובת. ואולם הקריאה ׳יהשוע׳ קשה מכמה בחינות. אף שניתן למצוא בגניזה דוגמה או דוגמאות אודות של הכתיב ׳יהשוע׳ במקום ׳יהושע׳, זהו כתיב חריג במובהק, היוצא רק מתחת ידי אדם שאינו רגיל למשוך בקולמוס, דבר שאינו תואם את מעשה האמן שפיתח בעץ את הכתב היפה שבכתובת. ועוד, התואר ׳הנדיב׳, הרגיל בכתבי הגניזה, בא תמיד אחרי שמו של האדם ולא לפניו, והיה צריך להיות אפוא יהושע הנדיב ולא הנדיב יהושע. כמו כן, עלינו לישאול מי הוא הנדיב יהושע הזה, שאינו נזכר ברשימות בני חננאל בן אברהם בן אלאמשאטי המובאות לעיל: כלום היו שני אחים שנקראו הנדיב, שמואל הנדיב והנדיב יהושע?

ייתכן שמי שקראו ׳יהשוע׳ קראו כך מפני שלא היו רגילים במטבע הלשון השכיח ׳הנדיב והשוע׳ (׳שוע׳ = אציל, עשיר). ואכן אדלר, למשל, העתיק ׳והשוע׳ אך ׳קרא׳ – כלומר, תיקן – ׳יהשוע׳.[98] ושבשתא כיוון דעל על. ברם אין אנו רואים עוד כל טעם לקיים את הקריאה התמוהה ההיא, ועלינו לבכר את ׳והשוע׳. שמו של הנדיב והשוע בא, כמובן, בקטע

93 ראו: ריצ׳לר (לעיל, הערה 57), עמ׳ 184, שורות 18–20. על ׳יהשוע׳ ראו להלן.

94 ז׳ אלקין ומ׳ בן־ששון, ׳אברהם פירקוביץ׳ וגניזות קהיר — בעקבות עיון בארכיונו האישי׳, פעמים, 90 (תשס״ב), עמ׳ 90.

95 בן־ששון (לעיל, הערה 65), עמ׳ 221, אבל הפענוח שכתבתי בפנים שונה מזה המשתמע מן התרגום הנדפס אצלו שם. לפי אדלר (לעיל, הערה 16), עמ׳ 30, נכתבה הכתובת על שלושה כתלים, ואפשר שיש בכך רמז ללוח השלישי, שלא העתיק אותו.

96 מוצרי (לעיל, הערה 92), עמ׳ 40.

97 אצל ריצ׳לר (לעיל, הערה 57), עמ׳ 184, נדפס בטעות ׳יהושע׳.

98 אדלר (לעיל, הערה 16), עמ׳ 30.

This content downloaded from 132.66.11.212 on Sat, 17 Oct 2015 20:00:16 UTC
All use subject to JSTOR Terms and Conditions

החסר שלפני הלוח השני. על פי כלל הנתונים שבידינו באה בחשבון אפוא השלמה אחת ויחידה: שמואל הנדיב והשוע. ואכן, כבר ראינו שבתעודות הגניזה נקרא אותו אדם לא רק שמואל הנדיב אלא גם שמואל הנדיב והשוע.[99]

נחזור עתה ללוח הראשון. אף על פי שבטקסט יש רווח ברור בינו לבין הלוח השני, מקובל עלינו שהם באים זה אחר זה ושייכים לכתובת אחת. משתמע אפוא ששלמה, שאין כל ספק בקריאת שמו, היה אחיו של שמואל הנדיב.[100] אמנם אין שלמה נזכר ברשימת היוחסין דלעיל ולא בכתובת ההקדשה שמשנת 1182, אבל אין כל קושי לומר שהוא נולד אחרי כתיבת רשימת היוחסין, נפטר בקצרות שנים ולכבוד זכרו תרם אחיו שמואל הנדיב את תרומתו לבית הכנסת של הירושלמים בפֻסטאט.[101] ואכן לשמואל נולד בן שקרא לו שלמה, כשמו של זה שנפטר בקצרות שנים, על פי המנהג שכבר רמזנו לו לעיל. אותו בן נזכר עם בנו האחר של שמואל, חננאל, במכתב משנת 1211: ׳ושלום החכם הנהדר רבּ חננאל ורֹ שלמה אחיו הם ובניהם יגדל לעד׳.[102]

ה. ידיעות נוספות על המשפחה ובייחוד על ר׳ חננאל בן שמואל הנדיב

בזה סיימנו את העיון בבני משפחת אבן אלאמשאטי על פי שמותיהם הכתובים ברשימת היוחסין שבפתח דברינו. נוסיף כאן דברים אחדים על מקצת בני המשפחה וצאצאיהם. בכמה מכתבים מן המאה הי״ב ומתחילת המאה הי״ג נזכר מַכָּארם (או אבו אלמַכָּארם) בן אלאמשאטי, אבל לא ראיתי שצוין בנו של מי היה. מכתב אחד מתקופת הרמב״ם (׳רבינו משה׳) מזכיר את מַכָּארם בן אלאמשאטי,[103] והוא נזכר גם במכתב אחר, שנכתב בשנת 1220 לערך.[104]

99 דוגמה נוספת בכ״י JRL B 4265, שהוא קטע ממכתב אל ׳מרנו ורבנו חננאל [... ה]חסיד הגדול החכם המופלא [...] חמוד מרֹ ורֹ שמואל [... החכם] והנבון הנדיב והשוע׳.

100 לשם השלֵמות מעלה אני אפשרות אחרת, אף על פי שהיא נראית לי רחוקה, והיא שאין ׳אח׳ בא בכתובת זו במשמעות בן האב והאם אלא רֵע, חבר קרוב, כמקובל בכתבי גניזה רבים. אם כן, יש להניח ששלמה הוא שם אבי החבר וששמו שלו בא בחֶסֶר שלפני כן. מלבד שתיקת הרישומים ההם אולי להצעה זו יתרון מסוים בצורה ׳אח׳ במקום ׳אחיו׳.

101 אין, כמובן, כל ביטחון שהכתובת בת שלושת הלוחות שאנו עוסקים בה נכתבה בשנת 1219/20 ככתובת האחרת. כפי שראינו, אלו הן כתובות שונות, ואין טעם לומר שנכתבו באותה שנה דווקא.

102 כ״י TS 24.41, שורות 29–30, יצא לאור אצל מאן (לעיל, הערה 80), א, עמ׳ 410. ראו: S.D. Goitein, *Letters of Medieval Jewish Traders*, Princeton 1973, p. 57; גויטיין (לעיל, הערה 7), עמ׳ 372. שם, עמ׳ 377, 384, מניח גויטיין ששלמה היה עוסק בפרקמטיה ומפרנס את אחיו חננאל.

103 כ״י TS 8.22, שורות 7, 8, שוליים, שורה 3, ושם, ע״ב, שורה 3, ׳רבינו משה׳.

104 כ״י TS NS J 29, ע״ב, שורה 9. המכתב נדפס לאחרונה אצל מ׳ פרנקל, קהילת יהודי אלכסנדריה בתקופה הפאטמית ובתקופה האיובית: דיוקנה של עילית מנהיגה, חיבור לשם קבלת התואר דוקטור לפילוסופיה של האוניברסיטה העברית בירושלים, תשס״ב, ב, עמ׳ 314–317. זמן המכתב שכתבתי בפנים הוא על פי גויטיין (לעיל, הערה 3), ב, עמ׳ 380, ושם, עמ׳ 596, הערה 33, ׳קצת לפני שנת 1227׳. פרנקל, שם, עמ׳ 314, קובעת את זמן המכתב לסוף שנות השלושים של המאה הי״ג, אך אין היא מציינת לדברי גויטיין הנזכרים.

This content downloaded from 132.66.11.212 on Sat, 17 Oct 2015 20:00:16 UTC
All use subject to JSTOR Terms and Conditions

מכתב נוסף, משנת 1200 לערך, נשלח אל אבו אלמכארם בן אלאמשאטי ב׳קיסאריה אלעטארין במצר׳, היינו בבניין הבזאר של הבַּשָּׂמים בפֻּסְטָאט. הכותב מציין שהוא קנה מאבו אלמכארם עץ־בושם ירוק ולקחו לאלכסנדריה, אך לא הצליח למכרו שם. עץ־הבושם (עוּד) יובא מהודו ומארצות אחרות במזרח הרחוק והשתמשו בו גם הבַּשָּׂמים.[105] במכתב שנשלח לחנותו של אבו אלפַּכְטָר סעדיה אלעַטָּאר אבן אלאמשאטי, מאת משה בן יוסף יְגוּ, באמצע שנות החמישים של המאה הי״ב, ויועד לאחיו פרחיה, נשלחו ברכות גם לאבו אלמכארם.[106] במכתב קטוע שנשלח, לדעתי, לאחד מבני משפחת אבן אלאמשאטי, מברך הכותב (על פי כתבו זהו פרחיה בן יוסף יְגוּ) את אבו אלמַכַּארם ואת אחָיו, ובהמשך את ׳חמודיה (=בניו) כגק מרנ ורב אברהם ואחיו כגק מר ורב חננאל׳; המכתב נכתב בחיי הרמב״ם (׳רבנו משה׳).[107] פער השנים בין המכתב המוקדם ביותר למאוחר ביותר שבפִּסְקָה זו מקשה מעט על ההנחה שבכל המכתבים מדובר באותו (אבו אל)מכארם, ואם נאמר כך, עלינו לשער שהוא האריך ימים.[108]

ההשערה שמדובר בשמואל הנדיב בן חננאל נראית לי קרובה, כי (אבו אל)מכארם פירושו נדיב, וזהו אפוא שם לוואי יאה לו, וכפי שראינו הוא האריך ימים ובנו היה ר׳ חננאל (שעסק גם בבשָׂמות).[109] אם נכון הדבר, יש לומר שלשמואל הנדיב בן חננאל היו שלושה בנים: אברהם, חננאל ושלמה. ואולם מידי אולי ושמא אין אנו יוצאים לפי שעה.

ניתן לומר שר׳ חננאל בן שמואל היה המפורסם בבני משפחה זו לדורותיה. ר׳ חננאל היה

105 כ״י TS 8.72. ה׳קיסאריה׳ שימשה בזאר, ואולי החליפה את רובע הבַּשָּׂמים. ראו: גויטיין, שם, א, עמ׳ 194 (שם קביעת הזמן), 448, הערה 11. ש׳ירה 6, עץ־בושם ירוק, במקור: ׳עוד כטב׳; כטֹב מורה גם על צבעים אחרים, כגון צהוב, כתום, פסים שחור ולבן. (צבע העוּד נזכר גם בכ״י TS Ar. 54.93 [35ז], שורה 23: ׳אלעוד אלצבג אללון׳, עץ־הבושם שצבעו חום כהה; ראו: גויטיין, שם, ד, עמ׳ 389, הערה 219.) שורה 7, ׳לא יכול למכרו׳, ג׳מקור: ׳ולא קדרת אן אבֿ[יעה]׳, ושרד רק מעט מראש הבי״ת. על ר׳ חננאל בן שמואל הנדיב כותב גויטיין (לעיל, הערה 7), עמ׳ 382: ׳אפשר שהייתה לו, כמו לחכמים אחרים, חנות של עַטָּאר (בֻּסָּם)׳; שם, עמ׳ 395: ׳עסקי הבסמות של רבנו חננאל בן שמואל היו בבחינת מחזיק באומנות אבותיו׳.

106 כ״י TS 10 J 14.16 (ג47), שוליים עליונים, שורות 11–12.

107 כ״י TS 8 J 27.8, שורות 2, 4–5. לא ברור לי דיהּ לשון הברכה כאן ובדברים שלא ציטטתי. הסיומת ׳יה׳ בתיבה ׳חמודיה׳ היא, כנראה, הסיומת העברית ־ֶיהָ, המוסבת על מקבל המכתב (הדרתו). ׳רבנו משה׳ נזכר בע״ב, שורה 5. בע״א, שורה 6, מברך הכותב: ׳ובבן זכר ללשיך אבי סחק בקרוב׳. ייתכן שברכה זו באה בעקבות הולדת בת (ראו: גויטיין [לעיל, הערה 3], ג, עמ׳ 226–227) לאברהם (אבו אסחק = אברהם), ואפשר שאותה בת היא סת אלנבא בת השיך אבו אסחק [אבן אלא]משאטי, הנזכרת בכ״י TS 16.172, ע״ב, משנת 1230.

108 לא נעלם ממני המכתב משנת 1196, שבו של ר׳ רופא־חצר יהודי ברכה אל אבו אלמכארם אביו של ׳אחי אלרשיד אבו עלי׳ (כ״י TS 13 J 22.24, יצא לאור אצל ש״ד גויטיין, היישוב בארץ־ישראל בראשית האסלאם ובתקופת הצלבנים לאור כתבי הגניזה, ירושלים תש״ם, עמ׳ 326). אף על פי שכבר ראינו (לעיל, סעיפים ב, ג) שיש אבו עַלִי גם במשפחת אבן אלאמשאטי, אין כל ראיה שהאב ובנו הנזכרים במכתב זה היו בני המשפחה ההיא. גם מצאנו (לעיל, סעיף ב) אותם שמות במשפחת חלפון הלוי בר נתנאל.

109 גויטיין, שם, עמ׳ 326, הערה 25: ׳(אבו) אלמכארם – איש נדיבות׳. על אבו אלמכארם נדיב הבַּשָּׂם, ראו: גויטיין (לעיל, הערה 3), א, עמ׳ 412, וזערה 7; ב, עמ׳ 422, מספר 102.

This content downloaded from 132.66.11.212 on Sat, 17 Oct 2015 20:00:16 UTC
All use subject to JSTOR Terms and Conditions

דיין, חסיד ותלמיד חכם מובהק, שחיבר פירושים לרי״ף וחיבורים אחרים בתורה, בפילוסופיה ובמיסטיקה, והתפרנס גם מבית מלאכה של סוכר שהיה לו. כפי ששיער אל נכון גויטיין והוכיח פנטון, נישאה בתו של ר׳ חננאל לר׳ אברהם בן הרמב״ם (ראב״ם). בניהם ובני בניהם ידועים אפוא כצאצאֵי משפחת הרמב״ם, ולא נזכרו עוד בתור משפחת אבן אלאמשאטי. וכיוון שכבר נדונו תולדותיו של ר׳ חננאל וחיבוריו,[110] והעיון בדברים הללו גם חורג מן המסגרת שקבענו, פטורים אנו מלעסוק בהם כאן. מכל מקום, בגלל העניין שבדבר אדָּרש לשתי פרשות בחייו.

מי היה רבו או מי היו רבותיו של ר׳ חננאל? גויטיין כתב, שר׳ חננאל היה תלמיד של הרמב״ם.[111] הדבר אמנם סביר, אבל איני יודע אם יש הוכחה מובהקת לכך. מדברי גויטיין משתמע שיש שתי ראיות. האחת, שבפירושיו קורא ר׳ חננאל לרמב״ם ׳רבינו ז״ל׳, והרי תלמיד חכם נקרא ׳רבנו׳ בפיהם של ׳בני ביתו או פמליית תלמידיו׳. ואולם על פי לשון זו ייתכן לומר שר׳ חננאל בן שמואל היה מחוג מקורביו של הרמב״ם ולאו דווקא תלמידו. והראיה האחרת, השיר שכתב חננאל אחד בסוף ׳ספר אהבה׳ של ׳משנה תורה׳, בספר שהוגה מספרו האישי של הרמב״ם, בכתב יד הונטינגטון (80) המפורסם שבספריית הבודליאנה באוקספורד. אמנם, עוד בשנת תר״י שיער צבי אדלמן שהשיר נכתב בידי ר׳ חננאל בן שמואל, וכמה חוקרים חזרו על זיהוי זה בעת החדשה.[112] ואולם, כבר בשנת 1886 ציין נויבאואר בקטלוג שלו את שמו המלא של מחבר השיר, והוא חננאל בן כראתֵּה, ולפני שנים רבות פִּרסם אלכסנדר מארכס את השיר, לרבות השורה שנכתבה באותו כתב מעליו, וזה לשונו: ׳מדיח פי (=שיר תהילה על) רבינו משה הגאון ז׳ל מן קול (=מדברי) חננאל בן כראתֵּה׳.[113] קרוב לוודאי שאין השיר העתק אלא הנוסח המקורי שכתב מחברו, כמוכח מן

110 ראו: גויטיין (לעיל, הערה 7); פנטון (לעיל, הערה 80); הנ״ל (לעיל, הערה 24); רחב״ש לקידושין (לעיל, הערה 18); פירוש רבינו חננאל בן שמואל על מסכת עירובין, מהדורת ש׳ קליין, ירושלים וקליבלנד תשנ״ו; פרידמן, כתבים מימוניים (לעיל, הערה 10), עמ׳ 207–208. גויטיין, שם, עמ׳ 383, הערה 52, ציין לכ״י TS 12.483, שבו נזכר ׳מרנו ורבנו חננאל הדיין הממולא׳, ולא ידע כיצד לפרש את התיבה ׳הממולא׳ וסבר שאולי היא טעות. ואולם הנייר נקרע אחרי מילה זו, וניתן לראות שריד כלשהו מן האות הראשונה בתיבה שלאחריה, שיכולה להיות בי״ת, ואין ספק שצריך להשלים: ׳הממולא [בכל מדות השבח]׳ וכדומה, כפי שכתוב בכ״י TS 8 J 20.25 (ג53) בקשר לאבו אלפכַּר סעדיה אבן אלאמשאטי, אחי סבו של חננאל. החוקרים שיערו השערות מסוימות לגבי שנת לידתו של ר׳ חננאל ונדרש אני לסוגיה זו במקום אחר.

111 ראו: גויטיין, שם, עמ׳ 373.

112 צ״ה עדעלמאן וי״ דוקעס, גנזי אקספרד, לונדון תר״י, עמ׳ xxi–xxii. חוץ מגויטיין, שם, הזיהוי צוין, למשל, אצל רחב״ש לקידושין (לעיל, הערה 18), עמ׳ 7; פנטון (לעיל, הערה 24), עמ׳ 28, הערה 3; רחב״ש לעירובין (לעיל, הערה 110), עמ׳ 12; משנה תורה להרמב״ם מדע ואהבה, הספר המוגה, מהדורה פקסימילית, התקין לדפוס והקדים מבוא ש״ז הבלין, ירושלים–קליבלנד תשנ״ו, עמ׳ 23, הערה 36.

113 A. Neubauer, *Catalogue of the Hebrew Manuscripts in the Bodleian Library*, Oxford 1886, col. 113, no. 577; A. Marx, 'Texts by and about Maimonides', *Jewish Quarterly Review*, XXV (1934–1935), pp. 395–396, וראו שם ציונים לפִרסומים קודמים. אצל מארכס חסרה התיבה ׳פי׳. על התי״ו שבשם ׳כראתה׳ שלוש נקודות, המציינות את האות ט. העתקתי את

This content downloaded from 132.66.11.212 on Sat, 17 Oct 2015 20:00:16 UTC
All use subject to JSTOR Terms and Conditions

המחיקה והתיקון שבתוך השורה והעובדה ששמו של חננאל אינו מלוּוה בשום תואר.[114] זאת ועוד, הכתב אינו דומה לכתבו של ר׳ חננאל בן שמואל, המוּכּר לנו מִכְּתבי הגניזה.[115] איני יודע מיהו אותו כראתה, אבל נראה שאין יסוד לזיהוי המוצע עם שמואל הנדיב, ושני חננאל הם.[116]

בין כך ובין כך, מתברר שכמה שנים לאחר פטירתו של הרמב״ם נזכר ר׳ חננאל בתור תלמידו של ר׳ יחיאל בר׳ אליקים, שהגיע למצרים, ככל הנראה, עד שנת 1211.[117] כך לומד אני ממכתב, שנכתב לפני י״ג בטבת שנת 1214, אל ר׳ יחיאל מאת משה אחד, ׳הנושא רינה ותפילה מדי יום ביום בהשכם ובהערב לשומו ישראל להמציאו ולתלמידו ר׳ חננאל חן וחסד ושכל טוב...׳.[118] ר׳ יחיאל בר׳ אליקים ידוע גם כמי שעסק במדרש ספרא, וליתר דיוק העתיק את פירוש ר׳ הלל בר׳ אליקים לספרא.[119] גם ר׳ חננאל בן שמואל כתב פירוש בערבית־יהודית למדרשי ההלכה,[120] ואם נכון הדבר שהוא ר׳ חננאל הנזכר במכתב, ייתכן שחותמו של רבו ניכר בכתיבת הפירוש.

פרשה שנייה בתולדות חייו של ר׳ חננאל, שעד כמה שראיתי לא נדונה בספרות המחקר, ראויה לעיון בפני עצמה. כוונתי לאפשרות שבמשך תקופה מסוימת שימש ר׳ חננאל נגיד

הנוסח מן המהדורה הפקסימילית של כתב יד, אצל: הבלין (לעיל, הערה 112), עמ׳ שעג. פִּרסום הטקסט לאחרונה אצל רבינו משה ב״ר מיימון ז״ל, ספר אהבה ע״פ כ״י חתום בעצם כי״ק, מהדורת נ״א רבינוביץ, עם פירוש יד פשוטה, ירושלים תשמ״ד, עמ׳ תתקנו. השיר כבר פורסם בידי עדעלמאן (לעיל, הערה 112), שם, אלא שלא הדפיס את השורה שמעליו, והסתפק בתרגום בלתי מדויק מאת המזרחן אליעזר הלוי: ׳שבח על הגאון רבינו משה מדברי חננאל כראותו זה החבור׳. (שלוש המילים האחרונות הן בוודאי ניסיון כושל לתרגם ׳כראתה׳; בעת החדשה עדיין מצטטים חוקרים מסוימים ׳תרגום׳ זה ואף הסיקו מסקנות שווא מן הסיפא שלו.) אמנם נראה ששטיינשניידר (לעיל, הערה 18), עמ׳ 227, סבר שחננאל בן כראתה הוא־הוא ר׳ חננאל בן שמואל. לשם כראתה ראו: מ׳ אבן אלזביר (עורך), סגלּ אסמא אלערב, עמאן 1991, עמ׳ 2232 (כראתי), ושם, עמ׳ 1527 (כּרִיתא).

114 התיקון, שורה 7 בשיר: ׳ולא יכול <<לספו־>> להשיג׳. לעניין חוסר התואר כסימן שהמחבר הוא הכותב, ראו כבר: עדעלמאן (לעיל, הערה 112), עמ׳ xxii.

115 כתבו של ר׳ חננאל בן שמואל, למשל, כ״י TS 16.292 (על תעודה זו, ראו: גויטיין [לעיל, הערה 7], עמ׳ 386–388).

116 ראו להלן, בנספח.

117 ראו: מאן (לעיל, הערה 80), א, עמ׳ 409–411; מ״ע פרידמן, ׳תשובת ר׳ יחיאל בר׳ אליקים המתירה את ה״רשות״׳, משאת משה – מחקרים בתרבות ישראל וערב המוגשים למשה גיל, בעריכת ע׳ פליישר, מ״ע פרידמן וי׳ קרמר, ירושלים תשנ״ח, עמ׳ 332–333.

118 כ״י TS NS J 282; התאריך הנזכר כתוב בנוסח תורף גט שכתב ר׳ יחיאל בע״ב. ותן דעתך לברכות שנשלחו במכתב אחד (כ״י TS 13 J 8.28, ע״ב) לר׳ חננאל ׳אלדיין אלגליל׳ (=הדיין המפואר) ולר׳ יחיאל; ראו: גויטיין (לעיל, הערה 7), עמ׳ 374. ובחתימות תומכי הראב״ם מופיע שמו של יחיאל ברבי אליקים אחרי חתימתו של חננאל בר שמואל ס״ט; ראו: פרידמן, שם, עמ׳ 332, הערה 19. אף על פי שאפשר להסביר את מקום חתימתו של ר׳ חננאל, למשל, בשל קרבתו לראב״ם, חתנו, מכל מקום מוזר הדבר לנוכח היחס רב־תלמיד נ׳ין ר׳ יחיאל לר׳ חננאל, אם לא נאמר שהיו שני ר׳ חננאל בשוק באותה שעה.

119 ראו על כך: פרידמן, שם, עמ׳ 338–339.

120 ראו: פנטון (לעיל, הערה 24), עמ׳ 33.

This content downloaded from 132.66.11.212 on Sat, 17 Oct 2015 20:00:16 UTC
All use subject to JSTOR Terms and Conditions

על יהודי מצרים. לא נוכל להידרש לכך כאן אלא בקצירת האומר. במכתבים אחדים שנשלחו לר׳ חנגאל, או שהוא נזכר בהם, הוא נקרא ׳סידנא׳, אדוננו, כמקובל בפנייה לנגיד, במקום ׳סידי׳, אדוני. כך במכתב מאת יעקב בר טהור מיום כ״ד באלול שנת 1237,[121] וכן בשני מכתבים אליו, אחד מהם מיום כ״ה באייר (׳מ׳ בעומר׳) שנת 1235, ובשניהם יש גם רמז לראב״ם, הנקרא ׳סידנא אלריס׳, אדוננו הראש, או ׳אלמֻפתי׳, הפוסק.[122] ר׳ חנגאל נקרא ׳סידנא׳ אף במכתב אליו מאת מישאל בן עוזיאל.[123] כפי שהסביר גויטיין, לא דִקדקו בדורות המאוחרים בשימוש ב׳סידנא׳, אדוננו, וקראו כך גם חכם שלא היה נגיד.[124] ואולם במכתבו של ר׳ מישאל נקרא ר׳ חנגאל לא רק ׳סידנא׳ אלא גם ׳אדונינו נגידינו׳. אמנם מכתב זה אבד מקורו במלחמת העולם השנייה, והוא ידוע לנו רק על פי פִרסומו של י׳ הורוביץ משנת 1900, ויש להסתייג אפוא מלהסיק מסקנות פשוטות לגבי נגידותו של ר׳ חנגאל על פיו. ואולם, אף שייתכן כי חל שיבוש כלשהו בתעתיק,[125] הוא נראה מהימן למדַי, ויש להניח שקריאת מילה זו, ׳נגידינו׳, הייתה נכונה. עם זאת, אין ׳נגידינו׳ מופיע בכתובת, וייתכן שבביטוי ׳מרינו ורבינו אדונינו נגידינו הודינו והדרינו...׳, אין הכוונה לתואר ׳נגיד׳ ממש, אלא לאחד מלשונות הכבוד שקשר הכותב לר׳ חנגאל.[126]

ואולם לא נראה שניתן לפטור בכך את הכתוב במסמך אחד, העוסק בגירושי אישה (שלא רצתה לקבל את גֵטה), בטיפולו של ׳סידנא אלנגיד רבנו חנגאל׳, ושוב הוא נזכר שם: ׳סידנא אלנגיד׳, ׳אלנגיד׳. ממסמך זה משתמע כפשוטו שר׳ חנגאל זכה בהכרה כנגיד לתקופה מסוימת.

121 כ״י CUL Add. 3415, ראו: גויטיין (לעיל, הערה 7), עמ׳ 382, הערה 44, ושם השנה ׳קצ״ד׳ היא טעות דפוס, וצ״ל: ׳קצ״ז׳.

122 המכתב משנת 1235, כ״י TS Ar. 54.66, ומן השֵם שרד שם רק ׳הנדיב תנצב״ה׳, וגויטיין השלים: [ר׳ חנגאל בן שמואל]. המכתב השני, כ״י TS Ar. 53.67, ושם נקרא המקבל סתם ׳סידנא׳, וגויטיין זיהה אותו כר׳ חנגאל. ראו: גויטיין, שם, עמ׳ 383–384. בכ״י TS Ar. 53.67, אומר הכותב על ר׳ חנגאל, שהוא בחינת ׳שבט ישכר׳ (כך ׳ישכר׳ ולא כפי שנדפס בטעות שם ׳ושכר׳, היינו, יששכר, ראו הדיון שם). בכ״י TS NS 321.101 ובכ״י Bodl. MS. Heb. d. 66 (2878), f. 104, התחלותיהם של שני מכתבים אחרים אל ׳כג״ק מ״ו חננאל ירום שמו אֵל בר כג״ק מ״ו שמואל הנדיב תנצב״ה׳, שנכתבו בידי אותו אדם, ומהם נלמד את שמו: טהור בר׳ אברהם נ״ע. (יש לשים לב ללשון הברכה ׳ירום שמו אֵל׳ הנופל על לשון שם האב, שמואל; שלא על פי כללי הדקדוק המקובלים רואה הכותב ב׳ירום׳ פועל יוצא.) ראו: גויטיין, שם, עמ׳ 384, על אברהם בירׄ׳ טהור, הכותב אל ר׳ חנגאל.

123 כ״י פרנקפורט ע״נ מיין המתפרסם אצל גויטיין, שם, עמ׳ 379 ואילך.

124 גויטיין, שם, עמ׳ 382, הערה 42; עמ׳ 384, הערה 54. וראו שם, עמ׳ 383, הערה 53. אפשר להעיר שגם הראב״ם קורא לאחרים ׳סידנא׳ במכתבו בכ״י ENA NS 18.36, המתפרסם אצל פנטון (לעיל, הערה 24), עמ׳ 49 ואילך. קליין, רחב״ש לעירובין (לעיל, הערה 110), עמ׳ 14 והערה 32, אומר אמנם שר׳ חנגאל היה נגיד, אך כראיה הוא מפנה למחקרו של גויטיין, ושם, כאמור, אין גויטיין מפרש כך.

125 אצל גויטיין, שם, עמ׳ 380, שורה 6, אני מניח שהתיבה ׳אחדהם׳ הועתקה בטעות בידי הורוביץ משורה 5 (וראו: גויטיין, שם, עמ׳ 381, הערה 37), ויש לתרגם ׳פרגֹ אללה ופרגֹה׳: ישועת ה׳ וישועתו (היינו, וישועתך). גויטיין לא נדרש לתואר ׳נגידינו׳ שבמכתב.

126 ׳נגידנו׳ כלשון כבוד סתם, למשל, בכ״י TS NS J 282, במכתב הנזכר לר׳ יחיאל: ׳נדיבנו אצילנו נשיאנו נגידנו רוזננו נסיכנו קציננו אבירנו בחירנו גבירנו׳.

This content downloaded from 132.66.11.212 on Sat, 17 Oct 2015 20:00:16 UTC
All use subject to JSTOR Terms and Conditions

סביר להניח שהדבר קרה זמן לא רב לאחר פטירת חתנו הראב״ם. ידיעותינו על תקופה זו לוקות בחסר. קבלה בידנו שהראב״ם נפטר ביי״ח בכסליו שנת 1237.[127] המסמך העוסק בגירושין קרוע ולא שרד בו התאריך, אך בעמוד האחורי נכתבו כמה ניסיונות קולמוס, ובהם התאריך חמישי בשבת כ׳ בשבט. מזמן פטירת הראב״ם עד שנת 1252 (ראו בסמוך) חל כ׳ בשבט ביום חמישי בשנים 1239, 1242, 1244, 1245, 1247, 1249 ו־1252. גויטיין כתב שמצא את הזכרת ׳רשות׳ ר׳ דוד בן הראב״ם בש׳׳י שטרות מן הזמן הסמוך למיתת אביו, האחד מכ׳ בכסליו שנת 1238 והאחר מסוף תשרי שנת 1239. לשנים אחדות לאחר מכן, לפחות עד שנת 1244, לא נמצאה רשות בשטרות. גויטיין סיכם את הידוע על שנותיו הראשונות של ר׳ דוד כראש יהודי מצרים, שהיו בהן עליות וירידות, כדלהלן:

> נראים אפוא הדברים, שר׳ דויד קיבל את מינויו הרשמי הראשון רק באמצע שנות הארבעים... איבד (אותה) [אותו] כנראה בשנת 1250... וזכה למינוי שני בניסן 1252. את ההזכרות הבודדות מכסליו 1238 ומתשרי 1239 אפשר להסביר כך, שמכיוון שהצעת המינוי נתקבלה ברצון על ידי השלטונות, נחפזו האנשים ורשמו את הרשות.

בשעת הדחתו של ר׳ דוד מסופר שגם סבו ר׳ חננאל נאלץ להסתתר מפני הסכנה.[128] את נגידותו של ר׳ חננאל על פי העדות החדשה יש לקבוע בזמן כלשהו בשנים הנזכרות. לפי שעה, אין אנו יודעים בדיוק אימתי.

לר׳ חננאל בן שמואל הנדיב היו שני בנים, האחד שמו חיים, כשם אחי אביו שמואל (וכשם דודו של שמואל), והאחר שמו שמואל.[129] ידוע לנו גם על שתי בנות שהיו לו. ר׳ חיים היה מקורב גם הוא לראב״ם ולבנו ר׳ דוד הנגיד ומילא את מקומו של אביו ר׳ חננאל בתור דיין. הוא האריך ימים, לפחות עד שנות התשעים של המאה הי״ג.[130] כמו רוב הנשים בחברת אנשי הגניזה, בנותיו של ר׳ חננאל עלומות־שם לפי שעה. ואולם בנישואיהן קשרה

127 ראו: א״ח פריימן, ׳שלשלת היחס של משפחת הרמב״ם׳, אֶלֶמָה, א, ירושלים תרצ״ו, עמ׳ 9–32; ׳הוספות ותקונים׳, שם, עמ׳ 137–138.

128 ראו: ש״ד גויטיין, ׳מכתב אל הרמב״ם בעניני ההקדשות וידיעות חדשות על צאצאיו הנגידים׳, תרביץ, לד (תשכ״ה), עמ׳ 240 ואילך. השטר מכסליו שנת 1238 הוא כתובה בכ״י Bodl. MS. Heb. d. 65 (Cat. 2877), fol. 34. נוסח הרשוות קרוע שם ושמו של דוד חסר בקטע.

129 במכתב בכ״י ENA 2592, f. 3 נמסרה דרישת שלום ל׳רבנו חננאל הרב הגדול בישראל ושני חמודיו השרים הגדולי[ם] מרנ׳ ורבׄ חיים החכם הגדול ואחיו רבנ׳ שמואל החכם הנבון׳. הדברים הללו מחזקים את השערתו של אשתור (לעיל, הערה 6), ג, עמ׳ 23, שר׳ חננאל אביו של ר׳ שמואל בן חננאל זצק״ל, הנזכר שם בתעודה משנת 1259, הוא־הוא ר׳ חננאל מפרש הרי״ף. וראו שם על שמואל ׳החסיד׳ בן ר׳ חננאל ועל בניו.

130 על ר׳ חיים בן חננאל ראו: פרידמן (לעיל, הערה 22), עמ׳ 95–96, והספרות שצוינה שם, עמ׳ 95, הערה 1 (השנייה). כפי ששיער ינון (ר׳ דוד בן יהושע מימוני, אלמרשד אלי אלתפרד ואלמפרד אלי אלתגרד, מהדורת י׳ ינון, ירושלים תשמ״ו, עמ׳ 18, הערה 20), סביר ביותר לומר שר׳ חיים, שאליו נכתב המכתב TS 13 J 19, f. 12, שנתפרסם אצל אשתור (לעיל, הערה 6), ג, עמ׳ 28–32, הוא ר׳ חיים בן ר׳ חננאל. פרטים נוספים על ר׳ וזננאל ובנו ר׳ חיים אצל פרידמן (לעיל, הערה 81), בחלקי המחקר שטרם ראו אור.

This content downloaded from 132.66.11.212 on Sat, 17 Oct 2015 20:00:16 UTC
All use subject to JSTOR Terms and Conditions

משפחת אבן אלאמשאטי קשרים חשובים עם שני בתי אב המוּכּרים לנו היטב. את בתו האחת השיא ר׳ חננאל, כאמור, לראב״ם, ואת בתו האחרת השיא לחכם ר׳ פרחיה בן נסים, ממשפחת בן יִגּוּ.[131]

ו. סוף דבר

אחרים ממשפחת אבן אלאמשאטי היו קשורים לרמב״ם או לתורתו, אך אין אנו יודעים כיצד התייחסו על המשפחה. כבר הזכרנו לעיל את ׳הרב רבי יעקב אמאשטי׳ הנזכר בתשובות מהר״י בירב, סימן נה, בתור ׳תלמיד מובהק מהרמב״ם׳.[132] דניאל בן אלמאשטה נזכר בהערה בפירושו של הראב״ם על ספר בראשית, שלדעת החוקרים נכנסה מן השוליים, כמי שחיבר ספר (׳אלתקוים׳) שבו מתח ביקורת על משנתו הפילוסופית של הרמב״ם, ואפשר שגם הוא ממשפחת אבן אלאמשאטי.[133]

מי הוא אפוא אותו אבן אלאמשאטי (׳אבן אלמשאט׳) שהרמב״ם המתין לשובו מהודו כדי לעשות חשבון עמו?[134] השערה סבירה היא שאולי הכוונה לשמואל הנדיב, כי הזמן והידיעות המועטות עליו יכולים להתאים לכך. גויטיין כבר שיער ששמואל הנדיב הייתה לו יד בסחר הודו ואולי עשה בו את עושרו. הנתון המובא לעיל על הסחר (של אבו אלמַכַּארם אבן אלאמשאטי) בעץ בושם עשוי לחזק השערה זו. אילו היה שמואל אותו סוחר הודו שבעסקיו השקיע הרמב״ם, היינו אומרים שבשיתוף הפעולה הנרמז אולי נזרעו הזרעים שמהם צמחה לבסוף ההתקשרות המושלמת בין שתי המשפחות, היינו, נישואי נכדתו של שמואל לבנו של הרמב״ם. ואולם בעל כורחנו מוגבלים אנו לתחומה של השערה בעלמא. גם לאחר סקירה זו, על פי המקורות השונים העוסקים במשפחת אבן אלאמשאטי המפוארת, עדיין מרובה הנסתר בעניניה על הנגלה. יש לקוות שיימצא חומר נוסף בגניזה או מחוצה לה שיסייע בידינו להשיב על שאלה זו ולפתוח סתומות אחרות.

131 ראו: גויטיין (לעיל, הערה 7), עמ׳ 393–394. על הקשר למשפחת בן יִגּוּ, ראו: גויטיין ופרידמן (לעיל, הערה 25), המבוא, ב3, סעיף ו, הסעיף ׳משפחת החכמים ובית הרמב״ם׳.

132 ראו לעיל, הערה 76.

133 להערה הנזכרת, ראו: פירוש רבינו אברהם בן הרמב״ם ז״ל על בראשית ושמות, מהדורת א״י ויזנברג, לונדון תשי״ח, עמ׳ קד–קה, והערות 10–11; P.B. Fenton, ‘Daniel Ibn al-Māshiṭa’s, Taqwīm-Adyān – New Light on the Oriental Phase of the Maimonidean Controversy’, *Genizah Research After Ninety Years – The Case of Judaeo-Arabic*, eds. J. Blau & S.C. Reif, Cambridge 1992, pp. 74–81, וראו שם, עמ׳ 80, הערה 32, על הקשר האפשרי למשפחת אבן אלאמשאטי.

134 בהערתו של פריימן אצל בנעט (לעיל, הערה 2), עמ׳ 70: ׳ורחוק לזהותו עם ר׳ יעקב אלאמשאטי, תלמיד הרמב״ם (?)׳.

This content downloaded from 132.66.11.212 on Sat, 17 Oct 2015 20:00:16 UTC
All use subject to JSTOR Terms and Conditions

נספח להערה 116

'הצוואה' שכתב הרמב"ם על ספר משנה תורה שהוגה מספרו האישי

בכתב יד הונטינגטון (80) המפורסם שבספרייה הבודליאנה (577) באוקספורד נמצאים הספרים 'מדע ואהבה' של חיבורו של הרמב"ם 'משנה תורה'. כתב היד של הספרים הללו היה חלק מעותק של החיבור כולו שהיה ברשותו של 'התלמיד' אלעזר בן פרחיה ס"ט, אשר 'מת בקוצר שנים'. כזכור, הרמב"ם חתם על הספר ואישר שהוא הוגה מספרו האישי. לפני פטירתו ציווה אלעזר שיהיה עותק החיבור שלו מונח לדורות בבית הדין, וישמש שם עותק מוסמך שממנו יגיהו אחרים את ספריהם. הרמב"ם הנציח את אלעזר בן פרחיה וכתב את עניין 'הצוואה' בראש כתב היד.[135] בשל ההנחה שאותו חנאל מחבר השיר שבסוף 'ספר אהבה' הוא ר' חנאל בן שמואל, שיער יעקב קליין שפרחיה, אביו של אלעזר התלמיד, היה פרחיה בן נסים, הנזכר לעיל, ומכאן, אליבא דקליין, נראה לומר שאלעזר התלמיד היה נכדו של ר' חנאל, חמיו של הראב"ם, והוא שייך אפוא למשפחת הרמב"ם המורחבת.[136] אם צודקים אנו בדברינו הנזכרים, שחנאל 'המשורר' איננו ר' חנאל בן שמואל, אין להשערה זו על מה שתסמוך מלבד השמות חנאל ופרחיה. ועוד, פרחיה בן נסים היה בעצמו תלמיד של ר' חנאל בשנים שלאחר פטירת הרמב"ם ופעל במאה הי"ג,[137] ולא עולה על הדעת שבחיי הרמב"ם היה לו בן, אלעזר התלמיד, 'עוסק בתורה לשמה יומם ולילה', הבעלים של עותק החיבור, והוא שנזכר ב'צוואה'.

בקשר לאותו תלמיד, אלעזר בן פרחיה שמת בקוצר שנים, יש להעיר על דבר נפלא. בסוף רשימת יוחסין של 'בית אלסופר' כתונות תולדותיו של פלוני אלעזר בן שלה: 'אלעזר וחמודו פרחיה הבחור <<הנחט>> התלמיד הנזחטף בקצרות שנים'.[138] אם לא נאמר שברשימה שכתב הרמב"ם ('הצוואה') 'כשגגה שיצא מלפני השליט', היינו, שבטעות התחלפו בידיו האב והבן או שהם התחלפו בידי כותב רשימת היוחסין, הרינו עדים למקרה נדיר ומוזר: בערך באותו זמן (כמשוער) היו שני 'תלמידים' שנפטרו בקוצר שנים, אלעזר בן פרחיה ופרחיה בן אלעזר.

נחתום בהערה על לשון 'הצוואה' בסופה. שלא ככתוב בפרסום הנזכר: 'ומצוה לקיים דברי המת [ואל] יהי משנה צואה זו וכ[...]', קורא אני: 'ומצוה לקיים דבריו וא[יש א]ל יהי משנה

135 'הצוואה' נתפרסמה אצל ש"ז הבלין, '"צוואה" בכתב ידו של הרמב"ם (אוטוגרף) – לחשיבותו ולסמכותו של כ"י אוקספורד 577 (הספריינ מדע ואהבה ממשנה תורה להרמב"ם)', עלי ספר, יח (תשנ"ה–תשנ"ו), עמ' 171–176; וראו: הבלין (לעיל, הערה 112), עמ' 18 ואילך, ובפרסומים הללו ביאור רחב לענייננו. הבלין, צוואה, שם, עמ' 175, ציין את החשיבות המיוחדת של התקנת עותק 'ספר אהבה' להגהה, אבל 'הצוואה' מזכירה את החיבור כולו, והבלין (לעיל, הערה 112), עמ' 20, לא שב על הערה זו.

136 רחב"ש לעירובין (לעיל, הערה 110), עמ' 3. השערתו של קליין התקבלה על דעתו של הבלין (לעיל, הערה 112), עמ' 19, הערה 10; עמ' 22–23, הערה 36.

137 ראו: גויטיין (לעיל, הערה 7), עמ' 389 ואילך; ומה שכתבתי במבוא ל'ספר הודו' (לעיל, הערה 25): המבוא, ב3, פִּסקה ו, הסעיף 'משפחת החכמים ובית הרמב"ם', ד"ה ר' נסים.

138 כ"י ENA 2592.14.

This content downloaded from 132.66.11.212 on Sat, 17 Oct 2015 20:00:16 UTC
All use subject to JSTOR Terms and Conditions

צואה זו וכתַ[ב משה...]׳. מכאן שהרמב״ם, הידוע ׳הצוואה׳ על פי הכרת כתבו, גם חתם בשמו עליה (בנוסח החתימה הידוע שלו: ׳וכתב משה׳).[139]

139 לחתימתו זו של הרמב״ם, בייחוד בתשובות שכתב, ראו: מ׳ לוצקי, ׳וכתב משה׳, התקופה, ל–לא (תש״ו), עמ׳ 679, הערה 1. כפי ששיער אל־נכון לוצקי, הנוסח מורה שהחותם גם כתב את הדברים שלפני חתימתו. יש לציין שאחרים חתמו כך (בעברית או בערבית־יהודית), גם לפני זמנו של הרמב״ם. דוגמאות בכ״י TS 18 J 2.14 (ג22), ע״ב, שורה 4; TS G 1.61 (ו42), ע״ב, שורה 10; מוצרי VII, 55 (ראו: קטלוג של אוסף ז׳אק מוצרי – נערך בידי המכון לתצלומי כתבי־היד העבריים בשיתוף עם מלומדים רבים אחרים, ירושלים תש״ן; ז22), שורה 24; מוצרי VII, 9.1 (ה36ב: חתימת המחאה). נוסח זה לא היה מיוחד כלל ליהודים והוא משמש גם במסמכים ערביים. דוגמאות רבות, למשל, אצל G. Khan, *Arabic Legal and Administrative Documents in the Cambridge Genizah Collections*, Cambridge 1993, כגון כ״י TS Ar. 51.110 (שם, עמ׳ 168), TS Ar. 42.171 (שם, עמ׳ 251), TS AS 181.163 (שם, עמ׳ 502), ועוד. כפי שהזכירני אמיר אשור, דוגמה נוספת בכ״י TS 13 J 8.31, ע״ב, שורה 4 (הצהרה לפני קאצ׳י משנת 1042; ראו: M.A. Friedman, ‘On Marital Age, Violence and Mutuality as Reflected in the Genizah Documents’, *The Cambridge Genizah Collections: Their Contents and Significance*, ed. S.C. Reif, Cambridge 2002, p. 165). יש גם להשוות את הנוסח לחתימת הסופר ששימש כבר בימי קדם, ׳אנא פל׳ כתבית׳; ראו מקורות וציונים לספרות אצל מ״ע פרידמן, ׳אישור ל״כיר״ הקב״ה שבלוחות הברית בפסקה חדשה במכילתא׳, תעודה, ט (תשנ״ה; מחקרים בלשון העברית, ספר זיכרון לאליעזר רובינשטיין), עמ׳ 65–73.

This content downloaded from 132.66.11.212 on Sat, 17 Oct 2015 20:00:16 UTC
All use subject to JSTOR Terms and Conditions